

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ – ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

Χατζηγιάννης Χρήστος

(Α.Μ.: 1131)

Ζήνων ο ρήτωρ:

η συμβολή του στη ρητορική θεωρία της αυτοκρατορικής περιόδου

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΚΑΡΛΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ (Επόπτρια), Επίκ. Καθηγήτρια Αρχ. Ελληνικής Φιλολογίας

ΚΑΡΑΔΗΜΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Αναπλ. Καθηγητής Αρχ. Ελληνικής Φιλολογίας

ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΣΟΦΙΑ, Αναπλ. Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας

Αθήνα 2019

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5
1) «Δεύτερη Σοφιστική» και «Αρχαία Σοφιστική»	8
2) Οι όροι <i>σοφιστής</i> και <i>ρήτωρ</i> την εποχή της Δεύτερης Σοφιστικής.....	10
3) Η συμβολή του Φιλόστρατου στην μελέτη του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής	13
4) Η επίδραση της Δεύτερης Σοφιστικής στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο .	17
5) Η νεότερη έρευνα γύρω από το κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής	21
Η ρητορική παραγωγή της Κύπρου: Ζήνων ο Κιτιεύς.....	29
1) Η βιογραφία του ρήτορα Ζήωνα.....	31
2) Η εργογραφία του ρήτορα Ζήωνα	50
2.1) <i>Περὶ ἐπιχειρημάτων</i>	50
2.2) <i>Περὶ ἰδεῶν</i>	53
2.3) <i>Περὶ στάσεων</i>	54
2.4) <i>Περὶ σχημάτων</i>	58
2.5) <i>Ἐπίμνημα εἰς Δημοσθένην, εἰς Ξενοφῶντα, εἰς Λυσίαν</i>	60
3) Η ταύτιση του ρήτορα Ζήωνα με τον Ζήωνα τον Κιτιέα.....	68
4) Η σχέση του ρήτορα Ζήωνα με τους συγγραφείς της Δεύτερης Σοφιστικής	74
Συμπεράσματα.....	79
Πίνακας Συντομογραφιών	81
Εκδόσεις ρητορικών κειμένων και συγγραφέων	81
Βιβλιογραφία.....	81

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως στόχο αφενός τη συνολική αποτίμηση της προσωπικότητας του Ζήνωνα του ρήτορα μέσω της ενδελεχούς εξέτασης της βιοεργογραφίας του και αφετέρου τη σύνδεσή του με τους συγγραφείς ρητορικών πραγματειών της εποχής της Δεύτερης Σοφιστικής.

Η εργασία δομείται επί τη βάσει τριών αξόνων. Στο πρώτο μέρος προσφέρονται εισαγωγικού τύπου πληροφορίες σχετικά με το πνευματικό και κοινωνικό κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής: εξετάζονται ζητήματα, όπως η σχέση Αρχαίας και Δεύτερης Σοφιστικής, η διάκριση μεταξύ των όρων σοφιστής και ρήτωρ κατά τον δεύτερο αιώνα, η συμβολή του Φιλόστρατου στη μελέτη του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής, η επίδραση του κινήματος στους μεταγενέστερους χρόνους, ενώ στο τέλος γίνεται επισκόπηση της μέχρι τώρα έρευνας γύρω από το συγκεκριμένο κίνημα.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας αναλύονται όλες οι πηγές και τα αποσπάσματα που αποδίδονται έμμεσα στον ρήτορα Ζήωνα. Παρουσιάζεται αρχικά η βιογραφία του συγγραφέα και εξετάζονται κατόπιν ένας προς έναν οι τίτλοι των (χαμένων σήμερα) έργων του. Στη συνέχεια η εργασία εστιάζει σε εξειδικευμένα ζητήματα, όπως η ταύτιση του ρήτορα Ζήωνα με τον ομώνυμο στωικό φιλόσοφο, καθώς και η ένταξή του στο γενικότερο κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος περιλαμβάνει τα συμπεράσματα, πίνακα συντομογραφιών, εκδόσεις ρητορικών κειμένων, καθώς και τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε.

Επ' ευκαιρία του προλόγου αυτού θα ήθελα να ευχαριστήσω εκ βάθους καρδίας την επόπτρια της διπλωματικής μου εργασίας και Επίκουρη καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Γραμματική Κάρλα, δίχως την πολύτιμη βοήθεια της οποίας δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί το παρόν πόνημα. Μέσω της άρτιας φιλολογικής και επιστημονικής της εξάρτυσης προέβη σε χρήσιμες υποδείξεις καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής και με προφύλαξε από πολλά σφάλματα και παρανοήσεις. Της οφείλω πολύ περισσότερα απ' όσα θα μπορούσα εδώ να μνημονεύσω.

Ευχαριστώ, επίσης, θερμότατα τους άλλους δύο επόπτες της διπλωματικής εργασίας, την Αναπληρώτρια καθηγήτρια Λατινικής φιλολογίας, κ. Σοφία

Γεωργακοπούλου και τον Αναπληρωτή καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής φιλολογίας, κ. Δημήτριο Καραδήμα, για τις χρήσιμες υποδείξεις τους και για την αρμονική συνεργασία που είχαμε. Ευχαριστίες οφείλω και στους υπεύθυνους του ιδρύματος Λεβέντη και του Εργαστηρίου Κυπριακών Μελετών (ΕΡ.ΚΥ.ΜΕ) για την οικονομική ενίσχυση στην εκπόνηση της εργασίας.

Τέλος αισθάνομαι υποχρεωμένος να ευχαριστήσω και να αφιερώσω την παρούσα εργασία σε τρεις πανάξιες φιλόλογους, που πίστεψαν σε εμένα και μου ενέπνευσαν την αγάπη για τα κλασικά γράμματα. Πρόκειται για τις Κωνσταντίου Αγγελική, Γκουζιώτη Κωνσταντίνα και Πατσιούρα Ιωάννα. Τις ευχαριστώ ειλικρινά για όλα όσα μου πρόσφεραν με τη διδασκαλία τους.

Εισαγωγή

Με τον όρο “Δεύτερη Σοφιστική” δηλώνεται το λογοτεχνικό και κοινωνικό φαινόμενο των τριών πρώτων αιώνων της αυτοκρατορικής περιόδου, που διαμορφώθηκε κατά κύριο λόγο από το έργο των σοφιστών, ορισμένοι εκ των οποίων εργαζόνταν παράλληλα ως δάσκαλοι ρητορικής. Σκοπός τους ήταν η αναβίωση του παλαιού ελληνικού ιδεώδους και η δημιουργία εθνικής ταυτότητας, η οποία βασιζόταν στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν και στα επιτεύγματα παλαιότερων πολιτικών ανδρών.¹ Οι σοφιστές εκλαμβάνονταν από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας ως φορείς αυτής της νέας πολιτισμικής αποστολής και ως άξια πρότυπα ικανά να επαναφέρουν τον ελληνισμό στο πρότερο μεγαλείο του.

Παρόλο που ο όρος “Δεύτερη Σοφιστική” αναφέρεται σε μία ομάδα πνευματικών ανθρώπων, φαίνεται πως κάτι τέτοιο δεν ίσχυε στην πραγματικότητα.² Οι σοφιστές προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές και ζούσαν σε διαφορετικές εποχές. Μοιράζονταν παρόλα αυτά ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Η βασική τους ομοιότητα ήταν η κοινή πρακτική εκπαιδευτικών και πνευματικών θεσμών και το διευρυμένο δίκτυο κοινωνικών επαφών.³ Επιδιώκοντας την πνευματική κατάρτιση των νέων δίδασκαν τη θεωρία της ρητορικής με τη βοήθεια εγχειριδίων, μελετούσαν ενδελεχώς πρότυπα κείμενα του παρελθόντος (ρητορικά και μη) και εκγύμναζαν τους μαθητές με ασκήσεις εφαρμογής των κανόνων και των θεωριών που είχαν ήδη διδαχθεί.⁴ Τέτοιου είδους παιδαγωγικές πρακτικές συνετέλεσαν στη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού συστήματος που βασιζόταν στη ρητορική *παιδεία*, διά μέσου της οποίας οι νέοι μπορούσαν να επιτύχουν στη μετέπειτα πολιτική και κοινωνική ζωή. Συνεπώς η *παιδεία*, ως μηχανισμός ανάδειξης πολιτικής φιλοδοξίας, μπορούσε σε

---

¹ Pernot (2005) 290. Για τη Β΄ Σοφιστική, βλ. κυρίως Anderson (1993), Swain (1996), Goldhill (2001), Whitmarsh (2005), Schmidt-Fleury (2011), καθώς και Richter-Johnson (2017). Στο πέμπτο μέρος της εισαγωγής θα γίνει επισκόπηση της ερμηνείας του φαινομένου από τη σύγχρονη έρευνα.

² Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Pernot (2017) 254: “The Second Sophistic was not an organized movement but a multitude of individual currents united by a common spirit, the shared practice of educational and intellectual institutions, and numerous personal contacts.”. Βλ. και Goldhill (2009) 229.

³ Pernot (2005) 290.

⁴ Marrou (1948) 295.

κάθε περίπτωση να λειτουργήσει υποστηρικτικά στην επιθυμία για πολιτική σταδιοδρομία.⁵

Οι προσωπικές επαφές αποτελούν την άλλη κοινή συνισταμένη μεταξύ των εκπροσώπων του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής. Μετά την αποπεράτωση της βασικής ρητορικής εκπαίδευσης οι νέοι και φιλόδοξοι άνδρες ήταν σε θέση να αναλάβουν ενεργό ρόλο στον πολιτικό στίβο, ενώ οι ίδιοι οι σοφιστές αποκτούσαν μεγαλύτερη φήμη οικοδομώντας ένα επικοινωνιακό σύστημα μέσω της σύναψης διαπροσωπικών σχέσεων όχι μόνο με απλούς πολίτες, αλλά κυρίως με άτομα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Για την απόκτηση κοινωνικού κύρους απαιτούνταν η αδιάλειπτη παρουσία των σοφιστών στις δημόσιες περιστάσεις, καθώς και η διαρκής εκφώνηση συμβουλευτικών ή επιδεικτικών λόγων, με τους οποίους διαφημιζόταν αφενός η τέχνη τους και εκτοξευόταν αφετέρου η δημοτικότητά τους στα ύψη. Η φήμη των σοφιστών διαδιδόταν σε όλα τα μήκη και πλάτη της ρωμαϊκής επικράτειας έχοντας ως αποτέλεσμα τον μεγάλο θαυμασμό ενός φανατικά πιστού ακροατηρίου που συνέρρεε στις πόλεις, στις οποίες εκφωνούνταν ρητορικοί λόγοι. Θέατρα, βουλευτήρια, ωδεία, ακόμα και ιερά φιλοξένησαν τους σοφιστές και το κοινό που έσπευδε σε κάθε περίπτωση να τους ακούσει.⁶

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεχής κινητικότητα των σοφιστών στις μεγαλουπόλεις. Οι σοφιστές προέρχονταν από διάφορες περιοχές, παρόλο που αργότερα μετακινούνταν στα μεγάλα αστικά κέντρα για να λάβουν οι ίδιοι περαιτέρω ρητορική εκπαίδευση ή για να παραδώσουν μαθήματα ρητορικής. Τέτοια κέντρα ήταν η Ρώμη, η Αθήνα, η Έφεσος και η Σμύρνη, όπου προσφέρονταν μαθήματα από τους πιο φημισμένους καθηγητές ρητορικής.⁷ Η επιστροφή στη γενέθλια πατρίδα αποτελούσε την ασφαλέστερη οδό για την πολιτική εξέλιξη των σοφιστών. Διάσημοι πλέον απολάμβαναν στον τόπο όπου είχαν γεννηθεί πλήθος προνομίων: μπορούσαν να διατελέσουν ιερείς σε κέντρα θρησκευτικής λατρείας, να ενταχθούν στην τοπική αριστοκρατία, ή να οριστούν ως δημόσιοι ευεργέτες. Ήταν σε θέση ακόμα να αναλάβουν οικονομικά και διοικητικά αξιώματα, προκειμένου να βοηθήσουν την πόλη ή την επαρχία από την οποία προέρχονταν.⁸ Φυσικά, η ανάληψη δημόσιων

---

⁵ Whitmarsh (2005) 14.

⁶ Whitmarsh (2005) 20.

⁷ Ο Puech (2002) 17 καταλογογραφεί όλες τις περιοχές από τις οποίες προέρχονταν οι σοφιστές της περιόδου.

⁸ Bowersock (1969) 26.

αξιωματών και η προσφορά βοήθειας στις πόλεις και στους συμπολίτες επενεργούσαν θετικά αυξάνοντας το κοινωνικό τους κύρος.

Το πιο σημαντικό προνόμιο που απολάμβαναν εκείνη την περίοδο ήταν η *άτελεια*, η απαλλαγή τους, κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής, από την ανάληψη δημόσιων λειτουργιών. Η ολοένα και αυξανόμενη οικονομική ευημερία υποχρέωνε τους σοφιστές να αναλάβουν διάφορες λειτουργίες στην πόλη τους. Το προνόμιο της *άτελειας* επέτρεπε την άρση της υποχρεωτικής ανάληψης δημόσιων λειτουργιών, συνεπώς προστάτευε τους σοφιστές από μεγάλες οικονομικές δαπάνες. Ο Βεσπασιανός ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που προσέφερε το μέτρο της *άτελειας* στους δασκάλους ρητορικής, παρόλο που η απόδοση προνομίων σε επιφανείς προσωπικότητες αποτελούσε φαινόμενο ήδη της ελληνιστικής εποχής.⁹ Οι αυτοκράτορες είχαν ωστόσο την δικαιοδοσία, σε περίπτωση που υπήρχαν αμφιβολίες για την οικονομική κατάσταση των σοφιστών, να λάβουν πίσω την *άτελεια*, στερώντας κατ' αυτό τον τρόπο από τους σοφιστές την δυνατότητα να αποφύγουν την ανάληψη δημόσιων λειτουργιών.

Η σύναψη σχέσεων με τους αυτοκράτορες αποτελεί σύνηθες φαινόμενο για τους εκπροσώπους της Δεύτερης Σοφιστικής. Η πρακτική σύναψης στενών δεσμών μεταξύ πνευματικών ανθρώπων και αυτοκρατόρων υπήρχε ήδη κατά τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορικής περιόδου και εντάθηκε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της εποχής των Αντωνίων.¹⁰ Λόγω της κοινωνικής και πολιτικής επιρροής των σοφιστών, οι αυτοκράτορες επεδείκνυαν συχνά ιδιαίτερο ενδιαφέρον να γνωρίσουν διάσημους πνευματικούς ανθρώπους και να τους προαγάγουν σε προσωπικούς τους συμβούλους. Οι διπλωματικές ενέργειες των σοφιστών περιελάμβαναν αφενός την παροχή συμβουλών σχετικά με τρέχοντα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα και αφετέρου την υπεράσπιση του δικαίου των πόλεων. Σπουδαίοι σοφιστές είχαν αναλάβει την αποστολή της μεταβίβασης του αιτήματος μίας πόλης στον αυτοκράτορα.¹¹

---

⁹ Bowersock (1969) 32.

¹⁰ Bowersock (1969) 43. Όπως ο ίδιος ο Φιλόστρατος αναφέρει (*Βίοι σοφ.* 1.530, 2.548, 2.552 κ.α.), οι σοφιστές του δευτέρου αιώνα είχαν αναπτύξει πολύ πιο προσωπικές επαφές με τους αυτοκράτορες στους οποίους όχι μόνο μεταβίβαζαν αιτήματα πόλεων, αλλά απέστειλαν και προσωπικά γράμματα σχετικά με κοινωνικοπολιτικά και οικονομικά ζητήματα.

¹¹ Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο (*Βίοι σοφ.* 1.548), ο Ηρώδης Αττικός μεταβίβασε στον αυτοκράτορα Αδριανό το αίτημα οικοδόμησης νέου συστήματος ύδρευσης στην περιοχή της Σμύρνης, το οποίο έγινε δεκτό παρά τις αντιρρήσεις των Ρωμαίων αξιωματούχων της Ασίας.

Αναμφίβολα η αποδοχή και η συμπάθεια των αυτοκρατόρων διαδραμάτιζε για τους σοφιστές σπουδαίο ρόλο, εφόσον οι τελευταίοι μπορούσαν να ενισχύσουν το κύρος τους στηριζόμενοι στις φιλικές σχέσεις με την κεφαλή ολόκληρης της ρωμαϊκής επικράτειας. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις, στις οποίες ο αυτοκράτορας επεδείκνυε δυσμενή στάση απέναντι στους σοφιστές, όπως συνέβη στην περίπτωση του Αδριανού. Σύμφωνα με την παράδοση, ο αυτοκράτορας στράφηκε εναντίον μίας ομάδας σοφιστών κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του λόγω πολιτικών διαφορών,¹² γεγονός που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η εκτίμηση των αυτοκρατόρων δεν θεωρούνταν μία απλή υπόθεση, αλλά αντιθέτως απαιτούσε διαρκώς προσεκτικούς χειρισμούς.

1) «Δεύτερη Σοφιστική» και «Αρχαία Σοφιστική»

Ο όρος “Δεύτερη Σοφιστική” προϋποθέτει την ύπαρξη μίας προγενέστερης Σοφιστικής. Σε αυτή την τελευταία κατηγορία εντάσσονται οι διανοητές του πέμπτου και τετάρτου π.Χ. αιώνα, των οποίων τα διδάγματα έγιναν γνωστά κυρίως μέσω των πλατωνικών διαλόγων. Σε αυτή την “Αρχαία Σοφιστική”, όπως την ονομάζει ο Φιλόστρατος (*Βίοι σοφ.* 1.481), ο οποίος είναι η κύρια πηγή της Δεύτερης Σοφιστικής (περ. 170-247), ανήκουν, μεταξύ άλλων, ο Πρωταγόρας από τα Αβδηρα, ο Πρόδικος ο Κείος και ο Γοργίας από τους Λεοντίους. Ποιο υπήρξε το κοινό χαρακτηριστικό ανάμεσα στην Αρχαία και τη Δεύτερη Σοφιστική; Οι σοφιστές του πέμπτου αιώνα ήταν μέλη ενός επαγγελματικού κλάδου, δίδασκαν τον ορθό δημόσιο λόγο επιδιώκοντας την αποτελεσματικότητα στη δημόσια ζωή και ταξίδευαν σε διάφορες πόλεις για να μορφώσουν τους νέους.¹³ Κάτι παρόμοιο φαίνεται να ισχύει και για τους σοφιστές της αυτοκρατορικής περιόδου. Παρόλο που συχνά επισημαίνεται η αδιάκοπη συνδετική γραμμή ανάμεσα στις δύο ομάδες, είναι εντούτοις φανερό ότι οι μεταξύ τους διαφορές δεν μας επιτρέπουν να ομιλούμε για ένα εξελισσόμενο κίνημα, αλλά για δύο τελείως διαφορετικές ομάδες. Δεν είναι μόνο η μετάβαση από τις δημοκρατικότερες μορφές διακυβέρνησης σε πιο αυταρχικά καθεστώτα, ούτε το χρονολογικό κενό των έξι και πλέον αιώνων, κατά τη διάρκεια των οποίων συντελέστηκαν σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, αλλά πολύ

¹² Bowersock (1969) 52. Για τον Αδριανό και την εχθρικότητά του απέναντι σε μία συγκεκριμένη ομάδα σοφιστών βλ. *Hist. Aug. Hadr.* 23.6.

¹³ Kennedy (1985) 472.

περισσότερο είναι ο σκοπός των δύο κινημάτων, που αποτελεί τη βασική διαφορά. Όπως επισημάνθηκε, οι εκπρόσωποι του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής ενδιαφέρονταν για την αναβίωση του παλαιού ελληνικού μεγαλείου και για την προώθηση των ελληνικών τεχνών εντός ενός κατά κύριο λόγο ρωμαϊκού (και συνεπώς ξένου απέναντι στην ελληνική κουλτούρα) πολιτισμικού περιβάλλοντος. Αντιθέτως οι εκπρόσωποι της Αρχαίας Σοφιστικής διέπονταν από το πνεύμα του σκεπτικισμού, έθεταν ερωτήματα και ενδιαφέρονταν κυρίως για τη θεμελίωση νέων θεσμών διακυβέρνησης και κοινωνικής εξέλιξης.¹⁴ Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο (*Βίοι Σοφ.* 1.481), οι εκπρόσωποι της Αρχαίας Σοφιστικής ασχολούνταν με αφηρημένα φιλοσοφικά θέματα, όπως η ανδρεία, η δικαιοσύνη, η σχέση ανθρώπων-θεών και η δημιουργία του κόσμου, με τα οποία οι σοφιστές της αυτοκρατορικής περιόδου δεν ασχολήθηκαν:

*Ἡ μὲν δὴ ἀρχαία σοφιστικὴ καὶ τὰ φιλοσοφούμενα ὑποτιθεμένη διήει αὐτὰ ἀποτάδην καὶ ἐς μῆκος, διελέγετο μὲν γὰρ περὶ ἀνδρείας, διελέγετο δὲ περὶ δικαιοσύνης, ἡρώων τε πέρι καὶ θεῶν καὶ ὅπῃ ἀπεσχημάτιζται ἡ ἰδέα τοῦ κόσμου. ἡ δὲ μετ' ἐκείνην, ἦν οὐχὶ νέαν, ἀρχαία γάρ, δευτέραν δὲ μᾶλλον προσηγέον, τοὺς πένητας ὑπετυπώσατο καὶ τοὺς πλουσίους καὶ τοὺς ἀριστείας καὶ τοὺς τυράννους καὶ τὰς ἐς ὄνομα ὑποθέσεις, ἐφ' ἃς ἡ ἱστορία ἄγει. (Φιλόστρ., *Βίοι Σοφιστῶν* 1.481)*

Συνεπώς ήδη ο Φιλόστρατος είχε παρατηρήσει διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις δύο ομάδες και κυρίως ως προς τον ρόλο που διαδραμάτιζαν. Η Αρχαία Σοφιστική ήταν μία κατά το μάλλον ή ήττον φιλοσοφική ομάδα αγνωστικιστών, οι οποίοι προσέγγιζαν διάφορα φιλοσοφικά ζητήματα, αμφισβητούσαν τις παραδοσιακές αρχές διακηρύσσοντας την αξία μίας ρητορικής εκπαίδευσης που μέσω της πειθούς θα μπορούσε να οδηγήσει τους ενδιαφερόμενους πολίτες στη βαθύτερη κατανόηση της κοινωνίας. Οι εκπρόσωποι της Δεύτερης Σοφιστικής αντιθέτως δεν αμφισβητούσαν τις παραδεδομένες αξίες, αλλά αντιθέτως προέβαλλαν τη δυναμικότητα της ρητορικής πειθούς μέσω της συνεχούς άσκησής της. Με άλλα λόγια επεδίωκαν να τονίσουν τη σημασία της ρητορικής αποδεσμευοντάς την από την αχρηστία, στην οποία την είχε καταδικάσει ο Πλάτων. Η επίδραση της πλατωνικής φιλοσοφίας υπήρξε αρκετά σημαντική εκείνη την περίοδο¹⁵ και πολλοί σοφιστές (με πιο γνωστό

---

¹⁴ Kennedy (1985) 472.

¹⁵ Fowler (2008) 26.

παράδειγμα τον Αίλιο Αριστείδη στα έργα του *Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ ῥητορικῆς* και *Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν τεττάρων*) προτίμησαν να εκφράσουν την αντίθεσή τους απέναντι στις ακραίες απόψεις περί ρητορικῆς του σπουδαίου φιλοσόφου.¹⁶

2) Οι ὅροι σοφιστής και ῥήτωρ την εποχή της Δεύτερης Σοφιστικῆς

Ένα ακόμη ζήτημα που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η σημασιολογική σχέση των ὀρων σοφιστής και ῥήτωρ. Παρόλο που και οι δύο λέξεις χρησιμοποιούνταν συχνά στην αρχαιότητα για να προσδιορίσουν τον άνθρωπο των γραμμάτων που χειρίζεται με δεξιότητα τον λόγο, φαίνεται ότι οι ίδιοι οι εκπρόσωποι της Δεύτερης Σοφιστικῆς τους χρησιμοποιούσαν με διαφορετική σημασία.¹⁷ Ο ὀρος σοφιστής συνδεόταν ενίοτε με αρνητικά συμφραζόμενα, λόγω της υποτιμητικῆς χρήσης του ὀρου από τον Πλάτωνα. Ο φιλόσοφος άσκησε στα έργα του δριμεία κριτική ενάντια στους σοφιστές της εποχής του, διότι θεωρούσε ότι η σοφιστική παιδεία δεν ήταν ικανή να οδηγήσει τους νέους στην υιοθέτηση σωστών προτύπων, ούτως ώστε να γίνουν αργότερα ηθικοί άνθρωποι. Αντιθέτως, έκρινε ότι μία τέτοιου είδους παιδεία διαμορφώνει χαρακτήρες πονηρούς, που αποβλέπουν μονάχα στο προσωπικό ὀφελος αδιαφορώντας για τις ανάγκες της υπόλοιπης κοινωνίας. Για τον Πλάτωνα η ρητορική τέχνη αποτελούσε απλώς μία ἔμπειρίαν που επεδίωκε την επιδοκιμασία και την ευχαρίστηση του πλήθους¹⁸, ὀπως αναφέρει στον *Γοργία*,¹⁹ αν και αργότερα γίνεται περισσότερο διαλλακτικός ως προς την σημασία της ρητορικῆς για την κοινωνία.²⁰

Οι απόψεις του σπουδαίου φιλοσόφου άσκησαν οπωσδήποτε μεγάλη επιρροή μετά το θάνατό του, καθώς πολλοί διανοητές της ελληνιστικῆς και της αυτοκρατορικῆς περιόδου ασπάστηκαν τις απόψεις του περί ρητορικῆς, συνεχίζοντας

---

¹⁶ de Lacy (1974) 4-9. Για την κριτική του Αίλιου Αριστείδη εναντίον του Πλάτωνα στο ἔργο *Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ ῥητορικῆς* βλ. Καραδήμας (2016).

¹⁷ Για τη χρήση των ὀρων σοφιστής και ῥήτωρ στον Πλούταρχο, τον Δίωνα Χρυσόστομο, τον Αίλιο Αριστείδη, τον Επίκτητο και τον Μάρκο Αυρήλιο βλ. Stanton (1973).

¹⁸ Αλεξίου (2016) 64.

¹⁹ *χάριτός τινος και ἡδονῆς ἀπεργασίας* (*Γοργ.* 462c).

²⁰ Ὀπως επισημαίνει ο Αλεξίου (2010) 11, ο Πλάτων στον *Φαῖδρον* γίνεται περισσότερο διαλλακτικός απέναντι στη ρητορική θεωρώντας ότι δύναται να γίνει ωφέλιμη, αρκεί να συνδυάζονται αρμονικά σαν ένας ζωτικός οργανισμός η τέχνη και ο λόγος.

κατ' αυτόν τον τρόπο μία διένεξη που επρόκειτο λίγους αιώνες αργότερα να εξαλειφθεί. Ο Πλούταρχος αποτελεί σημαντική πηγή του πρώτου μ.Χ. αιώνα, του οποίου οι απόψεις περί ρητορικής και σοφιστικής συνέπιπταν με αυτές του Πλάτωνα. Στη βιογραφία του Θεμιστοκλή ορίζει τους σοφιστές ως τεχνίτες που ασχολούνται με τη ρητορική τέχνη και ενδιαφέρονται περισσότερο για τη λεκτική αναπαράσταση ενός γεγονότος παρά για το ίδιο το συμβάν. Επιπλέον, ορίζει ως αντικείμενο μελέτης των σοφιστών τη σοφίαν, που αντιστοιχούσε στην πολιτική δεινότητα και στην αποτελεσματική σύνεση:

ἀλλὰ τὴν τότε καλουμένην σοφίαν, οὓσαν δὲ δεινότητα πολιτικὴν καὶ δραστήριον σύνεσιν, ἐπιτήδευμα πεπονημένου καὶ διασφύζοντος ὥσπερ αἴρεσιν ἐκ διαδοχῆς ἀπὸ Σόλωνος· ἦν οἱ μετὰ ταῦτα δικανικαῖς μείζαντες τέχναις καὶ μεταγαγόντες ἀπὸ τῶν πράξεων τὴν ἄσκησιν ἐπὶ τοὺς λόγους, σοφισταὶ προσηγορεύθησαν. (Πλουτ., Θεμιστοκλῆς 2.7.1.)

Στο έργο *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* ο Πλούταρχος καταφέρεται για μία ακόμη φορά εμφανώς εναντίον των σοφιστών, θεωρώντας ότι η τεχνική της μετατροπής ενός λιγότερου πειστικού επιχειρήματος σε αδιαμφισβήτητη θέση και η συνεπακόλουθη επιλογή της λιγότερο πιθανής εκδοχής αποτελεί δείγμα κατώτερου ύφους και γραφής:

Τέταρτον τοίνυν τίθεμαι σημεῖον οὐκ εὐμενοῦς ἐν ἱστορίᾳ τρόπου τὸ δυοῖν ἢ πλειόνων περὶ ταῦτοῦ λόγων ὄντων τῶ χειρόνι προστίθεσθαι. τοῖς γὰρ σοφισταῖς ἐφεῖται πρὸς ἐργασίαν ἢ δόξαν ἔστιν ὅτε τῶν λόγων κοσμεῖν τὸν ἥττονα παραλαμβάνοντας· (Πλουτ., Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας 855.E.5)

Σε άλλο σημείο του ίδιου έργου ο συγγραφέας διαφωνεί έντονα με τον ιστορικό Ηρόδοτο, καθώς ο τελευταίος ονομάζει τους επτά σοφούς ως σοφιστές, χαρακτηρισμό τον οποίο ο Πλούταρχος δεν αποδέχεται:

Καὶ μὴν τῶν ἐπτὰ σοφῶν, οὓς αὐτὸς [Ἡρόδοτος] σοφιστὰς προσεῖπε, τὸν μὲν Θάλητα Φοίνικα τῶ γένει τὸ ἀνέκαθεν ἀποφαίνεται βάρβαρον· (Πλουτ., Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας 857.F.10)

Άρα ο όρος σοφιστής είναι για τον Πλούταρχο υποτιμητικός, εφόσον χαρακτηρίζει έναν άνθρωπο που μπορεί μέσω του χειρισμού της γλώσσας να πείθει το ακροατήριο, ακόμα και αν δεν έχει δίκιο. Μία τέτοιου είδους αφοριστική άποψη πηγάζει προφανώς από τους πλατωνικούς διαλόγους. Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας μας πληροφορεί στην αρχή του έργου του *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*, θεωρεί – συμφώνως προς τις απόψεις του Πλάτωνα– ότι ο Ηρόδοτος μετέρχεται στο έργο του σοφιστικές πρακτικές παρουσιάζοντας τις λιγότερο ευλογοφανείς εκδοχές ως πειστικές:

οὐ γὰρ μόνον, ὡς φησιν ὁ Πλάτων, τῆς ἐσχάτης ἀδικίας μὴ ὄντα δοκεῖν εἶναι δίκαιον, ἀλλὰ καὶ κακοηθείας ἄκρας ἔργον εὐκόλιαν μιμούμενον καὶ ἀπλότητα δυσφώρατον εἶναι. (Πλουτ., *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας* 854.F.1)

Οι απόψεις του Πλάτωνα και των υπόλοιπων υποστηρικτών της αρνητικής αποτίμησης των σοφιστών πηγάζουν από τη μαγική λειτουργία του ρητορικού λόγου, άποψη που ο ίδιος ο Γοργίας εκθέτει στο έργο του.²¹ Ο σοφιστής παρομοιάζει τον λόγο με μαγικά ξόρκια, θέλοντας να αποδείξει πόσο επηρεάζονται οι άνθρωποι από τον ρητορικό λόγο, που μπορεί να θέλγει, σαν μαγικό ξόρκι, τις ψυχές των ανθρώπων:

αἱ γὰρ ἔνθεοι διὰ λόγων ἐπωδαὶ ἐπαγωγοὶ ἡδονῆς, ἀπαγωγοὶ λύπης γίνονται· συγγινομένη γὰρ τῇ δόξῃ τῆς ψυχῆς ἢ δύναμις τῆς ἐπωδῆς ἔθελξε καὶ ἔπεισε καὶ μετέστησεν αὐτὴν γοητεία. γοητείας δὲ καὶ μαγείας δισσαὶ τέχνηαι εὔρηνηται, αἳ εἰσι ψυχῆς ἀμαρτήματα καὶ δόξης ἀπατήματα. (Γοργ., *Ἐλένης ἐγκώμιον* 11.60)

Ο όρος σοφιστής είχε αρνητικές συνδηλώσεις ακόμα και μεταξύ των εκπροσώπων του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής. Ο Αίλιος Αριστείδης χαρακτηρίζει με τον όρο *κατάπτυστοι* εκείνους τους σοφιστές, που κατασκευάζουν ψευδείς πληροφορίες ακόμη και για την προσωπικότητα του Ομήρου:

---

²¹ de Romilly (1975) 16.

πρὸς δὲ τούτοις οἱ κατάπτυστοι σοφισταὶ πείθουσιν ὑμᾶς ὡς ἄρα καὶ τῷ Ὀμήρῳ τοῦτο μέγιστον ὑπάρξειεν, υἷὸν Μέλητος γενέσθαι. (Αἰλ. Ἄριστ., Πρὸς τοὺς αἰτιωμένους ὅτι μὴ μελετῶν 423.13)

Παρόλα αυτά καθένας συγγραφέας ήταν ελεύθερος να επιλέξει οποιονδήποτε από τους δύο όρους ήθελε, προκειμένου να παρουσιάσει τον εαυτό του. Στην σύγχρονη βιβλιογραφία²² δεν παρατηρείται αξιοσημείωτη σημασιολογική διαφορά: οι όροι *σοφιστής* και *ρήτωρ* αναφέρονται εξίσου στους συγγραφείς που ασχολούνταν με την εκφώνηση δημόσιων λόγων και την υπεράσπιση στα δικαστήρια, όπως και στους θεωρητικούς της ρητορικής, οι οποίοι συνέγραφαν ρητορικά εγχειρίδια σχετικά με τη διάταξη του λόγου, τα είδη επιχειρημάτων κλπ. Με τη λογική αυτή ο Ηρώδης Αττικός μπορεί να θεωρηθεί και ως *σοφιστής* και ως *ρήτωρ*.

3) Η συμβολή του Φιλόστρατου στην μελέτη του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής

Η παλαιότερη πηγή που παραδίδει πληροφορίες σχετικά με το κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής είναι ο Φιλόστρατος από τη Λήμνο και το έργο του *Βίοι Σοφιστῶν*, το οποίο απευθύνεται στον μετέπειτα αυτοκράτορα Γορδιανό (*τῷ λαμπροτάτῳ ὑπάτῳ Ἀντωνίῳ Γορδιανῷ*) και θεωρείται ότι συνετέθη περί το 237-238.²³ Το λεξικό της Σούδας αναφέρει τρεις συνολικά συγγραφείς με το όνομα Φιλόστρατος, ενώ ο δεύτερος κατά σειρά αποτελεί τον συγγραφέα των *Βίων Σοφιστῶν*, της

---

²² Ο Kasulke (2005) 63-64 επισημαίνει πως “der skizzierte Befund zum Gebrauch der Termini *ρήτωρ* und *σοφιστής* in der Hohen Kaiserzeit lässt also eher darauf schließen, dass tatsächlich kein Bedeutungsunterschied zwischen beiden Begriffen empfunden wurde. Nicht nur in der kaiserzeitlichen Literatur, sondern auch in Inschriften dieser Zeit finden sich Belege einer kombinierten Verwendung beider Begriffe im selben Kontext bzw. mit Bezug auf dieselbe Person. [...] Beide Begriffe können sowohl negativ als auch positiv oder neutral konnotiert sein, und beide Begriffe können gleichermaßen den Wirkungsbereich professioneller Lehrtätigkeit wie politisch-forensischer bzw. epideiktischer Praxis bezeichnen.”.

²³ Avotins (1978) 242, Jones (2002) 761. Σύμφωνα με τον Anderson (1986) 7 το έργο είναι προγενέστερο του 238, ενώ σύμφωνα με τον Billault (2000) 30 το έργο ξεκίνησε να γράφεται το 222 και ολοκληρώθηκε την περίοδο 230-238, όταν ο Γορδιανός διατελούσε *proconsul* στην επαρχία της Αφρικής.

μυθιστορηματικής βιογραφίας του Απολλώνιου του Τυανέως²⁴ καθώς και άλλων πολλών λογοτεχνικών έργων.²⁵

Ο Φιλόστρατος ήταν σοφιστής του τρίτου αιώνα και καταγόταν από οικογένεια πεπαιδευμένων ρητόρων. Πραγματοποίησε ταξίδια στην Αθήνα και τη Ρώμη προκειμένου να σπουδάσει την τέχνη της ρητορικής, ενώ παράλληλα, όπως ο ίδιος επισημαίνει, συνήψε φιλικές σχέσεις με τον ρήτορα Αψίνη.²⁶ Τρεις από τους δασκάλους του (Αντίπατρος από την Ιεράπολη, Πρόκλος από τη Ναύκρατη, Δαμιανός από την Έφεσο) υπήρξαν μαθητές του Πολέμωνα και του Ηρώδη του Αττικού, των δύο δηλαδή σοφιστών που κατέχουν σημαντική θέση στο έργο του.²⁷

Αρκετές από τις λεπτομέρειες που μας παρέχει το έργο είναι ελλιπείς ή εσφαλμένες, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ο συγγραφέας επιλέγει συνειδητά να αποσιωπήσει πληροφορίες αρνητικού περιεχομένου, που θα μπορούσαν να βλάψουν την κατοπινή φήμη των μεγάλων σοφιστών.²⁸ Σε γενικές πάντως γραμμές ο Φιλόστρατος κατορθώνει να δημιουργήσει μία όχι εντελώς εσφαλμένη εκδοχή του σοφιστικού κύκλου, η οποία βασίζεται μολισταύτα στο δικό του σχέδιο, που στόχο

---

²⁴ Με ασφάλεια μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο συγγραφέας των *Βίων Σοφιστών* είναι συγχρόνως και δημιουργός του σωζόμενου έργου *Τὰ ἐς τὸν Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα*, εξαιτίας της ακόλουθης πληροφορίας που παρέχεται στους *Βίους*: *Εὐμήλω γάρ τις Ἑλένη γέγραπται οἷα ἀνάθεμα εἶναι τῆς Ῥωμαίων ἀγορᾶς. ἐρασθῆναι τῆς γυναικὸς ταύτης καὶ ἑτέρους μὲν, ἐπιδήλωσ δὲ Ἀπολλωνίων φασι τὸν Τυανέα, καὶ τοὺς μὲν ἄλλους ἀπαξιῶσαι, τῷ δὲ Ἀπολλωνίῳ ζυγγενέσθαι δι' ἔρωτα εὐπαιδίας, ἐπειδὴ θεϊότερος ἀνθρώπων. τοῦτο μὲν δὴ ὁπόσοις τρόποις ἀπίθανον, εἴρηται σαφῶς ἐν τοῖς ἐς Ἀπολλώνιον.* (Φιλοστρ., *Βίοι Σοφ.* 2.571)

²⁵ Το λεξικό της Σούδας (s.v. Φιλόστρατος) αναφέρει τα εξής: *Φιλοστράτου τοῦ καὶ Βήρου, Λημνίου σοφιστοῦ, καὶ αὐτὸς δευτερος σοφιστής, σοφιστεύσας ἐν Ἀθήναις, εἶτα ἐν Ῥώμῃ, ἐπὶ Σευήρου τοῦ βασιλέως καὶ ἕως Φιλίππου. ἔγραψε μελέτας, Ἐπιστολὰς ἐρωτικὰς, Εἰκόνας ἧτοι ἐκφράσεις ἐν βιβλίοις δ', Ἀγοράν, Ἡρωϊκόν, Διαλέξεις, Αἴγας ἢ περὶ αὐλοῦ, Ἀπολλωνίου βίον τοῦ Τυανέως ἐν βιβλίοις η', Βίους σοφιστῶν ἐν βιβλίοις δ', Ἐπιγράμματα, καὶ ἄλλα τινά. πλὴν πρῶτος ὀφείλει κεῖσθαι. Για μία επισκόπηση των μυθιστορηματικών έργων του Φιλόστρατου βλ. Bowie (1994).*

²⁶ *καὶ περὶ Νικαγόρου τοῦ Ἀθηναίου, ὃς καὶ τοῦ Ἐλευσινίου ἱεροῦ κήρυξ ἐστέφθη, καὶ Ἀψίνης ὁ Φοῖνιξ ἐφ' ὅσον προὔβη μνήμης τε καὶ ἀκριβείας, οὐκ ἐμὲ δεῖ γράφειν, καὶ γὰρ ἂν καὶ ἀπιστηθεῖν ὡς χαρισάμενος, ἐπειδὴ φιλία μοι πρὸς αὐτοὺς ἦν.* (Φιλόστρ., *Βίοι Σοφ.* 2.628)

²⁷ Civiletti (2002) 15.

²⁸ Bowersock (1969) 15. Σύμφωνα με τον Anderson (1993) 128, ο Φιλόστρατος δεν συνθέτει εντελώς αντικειμενικές βιογραφίες, καθώς “the biographer seems too often to be mesmerised by his subjects”.

έχει να αναδείξει τον ίδιο ως σοφιστή και ιστορικό.²⁹ Επομένως, οι παρεχόμενες για τη ζωή και το έργο των σοφιστών πληροφορίες φαίνεται να φιλτράρονται από τον συγγραφέα-αφηγητή Φιλόστρατο, που μπορεί ελεύθερα να παραμορφώνει την ιστορική αντικειμενικότητα και αλήθεια χάριν της αφήγησης.

Τόσο μεγάλο ήταν το ενδιαφέρον του για τις σπουδαίες προσωπικότητες των διανοητών της Δεύτερης Σοφιστικής, ώστε αφιέρωσε ολόκληρο το έργο του στην έκθεση της βιοεργογραφίας σαράντα δύο σοφιστών, ξεκινώντας από τον Αισχίνη, τον ρήτορα του 4^{ου} αι. π.Χ. και μεταβαίνοντας αμέσως μετά στον Νικητή από την Σμύρνη, σοφιστή του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα. Το γεγονός ότι εντάσσει τον Αισχίνη σε ένα τόσο χρονολογικά απομακρυσμένο κίνημα και ότι αναφέρεται στη συνέχεια σε σοφιστές της αυτοκρατορικής περιόδου, παραλείποντας σημαντικές προσωπικότητες της ελληνιστικής εποχής, συνιστά ένα ενδιαφέρον ζήτημα:

ἤρξε δὲ τῆς μὲν ἀρχαιοτέρας Γοργίας ὁ Λεοντῖνος ἐν Θετταλοῖς, τῆς δὲ δευτέρας Αἰσχίνης ὁ Ἄτρομήτου τῶν μὲν Ἀθήνησι πολιτικῶν ἐκπεσόν, Καρία δὲ ἐνομιλήσας καὶ Ρόδῳ, καὶ μετεχειρίζοντο τὰς ὑποθέσεις οἱ μὲν [ἀπὸ Αἰσχίνου] κατὰ τέχνην, οἱ δὲ ἀπὸ Γοργίου κατὰ τὸ δόξαν. (Φιλοστρ., Βίοι Σοφ. 1.481)

Στο παραπάνω χωρίο το ρήμα ἤρξε (ἄρχειν) φαίνεται να χρησιμοποιείται μεταφορικά προκειμένου να αναδειχθεί η άποψη ότι το συγγραφικό ύφος του Αισχίνη ομοιάζε περισσότερο με αυτό των εκπροσώπων της Δεύτερης Σοφιστικής παρά με το ύφος των συγχρόνων του. Σύμφωνα με αυτή την άποψη ο Φιλόστρατος αναφέρει τον Αισχίνη όχι ως πρωτεργάτη, αλλά ως προάγγελο ενός κατοπινού πνευματικού κινήματος. Ίσως πάλι μπορεί να μην είχε ξεχωρίσει κάποιον αξιοσημείωτο σοφιστή-ρήτορα στη χρονολογική περίοδο ανάμεσα στον Αισχίνη και τον Νικητή από την Σμύρνη, παρόλο που γνωρίζουμε ότι ρήτορες, όπως ο Υβρέας από την Μίλασα ή ο Πολέμων που έζησε την εποχή του Αυγούστου, αποτέλεσαν μεγάλες

---

²⁹ Eshleman (2008) 396. Ο Anderson (1993) 131 θεωρεί ότι στη βιογραφία, όπως και στην ιστορία, ο σοφιστής πρέπει πάντοτε να αντιμετωπίζει αντικειμενικά και με προσοχή το υπό εξέταση ζήτημα. Συχνά, ωστόσο, αισθάνεται την ανάγκη να διανθίσει το έργο του με διάφορες άλλες (λιγότερο αντικειμενικές) πληροφορίες. Η επιτυχία ή η αποτυχία του εγχειρήματός του εξαρτάται πάντοτε από την ικανότητά του να ισορροπεί ανάμεσα στην αντικειμενική και την υποκειμενική γραφή.

προσωπικότητες της ρητορικής και αναφέρονται επαινετικά από μεταγενέστερους συγγραφείς ως σπουδαία πρότυπα ρητόρων.³⁰

Ο Φιλόστρατος περιγράφει ένα πνευματικό κίνημα περισσότερο ρητορικό, παρά φιλοσοφικό, οι εκπρόσωποι του οποίου ασχολούνταν με θέματα του παρελθόντος, όπως την αντίθεση ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, σε αποτελεσματικούς και αναποτελεσματικούς κυβερνήτες. Τα θέματα όμως αυτά δεν είναι πλήρως αντιπροσωπευτικά, εφόσον ανταποκρίνονται κυρίως στο περιεχόμενο των σχολικών μελετών (*declamationes*), των φανταστικών δηλαδή λόγων που συνέγραφαν για τις σχολικές αίθουσες οι μεγάλοι σοφιστές.³¹ Στο έργο προκρίνονται τρεις κατηγορίες ιστορικών προσωπικοτήτων: στη μεν πρώτη εντάσσονται οι ρήτορες-φιλόσοφοι (ανάμεσά τους και ο Δίων Χρυσόστομος), στη δεύτερη οι εκπρόσωποι της Αρχαίας Σοφιστικής (Γοργίας, Πρωταγόρας, Ιππίας, Πρόδικος κ.ά.) και στην τρίτη οι σοφιστές της Δεύτερης Σοφιστικής (Λολλιανός, Πολέμων, Ηρώδης κ.ά.). Για κάθε έναν βιογραφούμενο ακολουθείται μία συγκεκριμένη δομή: αρχικά αναφέρεται ο τόπος γέννησης και καταγωγής, προσφέρονται κατόπιν λεπτομέρειες σχετικά με το εκπαιδευτικό επίπεδο του καθενός, ενώ παράλληλα εξετάζονται δειγματοληπτικά ρητορικοί λόγοι και στο τέλος επιχειρείται μία γενική αποτίμηση του ύφους της γραφής τους.³²

Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι οι *Bioi Sophistōn*, παρά την ομολογουμένως εμφανή έλλειψη ιστορικής ακρίβειας, συνιστούν πολύτιμη προσωπογραφική μελέτη των εκπροσώπων της Δεύτερης Σοφιστικής θίγοντας ζητήματα που σχετίζονται με την επιρροή τους στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής. Γι' αυτό ακόμα και σήμερα παραμένει πολύτιμη πηγή για τους συγγραφείς της λεγόμενης Δεύτερης Σοφιστικής.³³

---

³⁰ Bowersock (1969) 9. Ο Σενέκας ο Πρεσβύτερος εξάγει το ρητορικό ταλέντο του Υβρέα: *Hybreas, inquit, cum diceret controversiam de illo qui tribadas deprehendit et occidit, describere coepit mariti adfectum, in quo non deberet exigi inhonesta inquisitio: ἐγὼ δ' ἐσκόπησα πρότερον τὸν ἄνδρα, <εἰ> ἐγγεγένηταί τις ἢ προσέρραπται. (Contr. 1.2.23)*

³¹ Desbordes (1996) 155.

³² Σύμφωνα με τον Civiletti (2002) 13, η *curiositas* του Φιλόστρατου για το ύφος, την έκφραση και τις αντιδράσεις του ακροατηρίου λειτουργεί ως μηχανισμός αφηγηματικής συγκρότησης και δομής.

³³ Nicosia (1993) 89-90.

4) Η επίδραση της Δεύτερης Σοφιστικής στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο

Αν για την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή η αρχαϊκή και η κλασική περίοδος διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, φαίνεται πως η περίοδος της Ύστερης Αρχαιότητας (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.) επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τα λογοτεχνικά είδη που άνθισαν κατά την αυτοκρατορική περίοδο. Βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η πρόσμιξη χριστιανικών στοιχείων στο κατά τα άλλα κλασικό (αρχαιοελληνικό και ρωμαϊκό) παρελθόν. Κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας ποίηση και πεζογραφία συνυπάρχουν αρμονικά, προσφέροντας μία ποικιλία λογοτεχνικών ειδών, που εκκινεί από μεγάλες ποιητικές (επικές) συνθέσεις και επιγράμματα και συμπεριλαμβάνει τεράστιο εύρος κειμένων, από ερωτικές επιστολές μέχρι κείμενα ρητορικά, ιστορικά, φιλοσοφικά, φιλολογικά, θρησκευτικά.

Παρόλο που ο τρίτος αιώνας σηματοδεύτηκε από τη γενική παρακμή της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας, η ρητορική αναγεννήθηκε αποτελώντας αντικείμενο μελέτης και καλλιέργειας στις σχολές ολόκληρης της αυτοκρατορίας. Η τάση του αττικισμού και η μίμηση κλασικών προτύπων συνετέλεσαν στη δημιουργία ενός πνευματικού περιβάλλοντος, όμοιου με εκείνο της Δεύτερης Σοφιστικής.³⁴ Η «Τρίτη Σοφιστική», έτσι όπως συμβατικά καλείται,³⁵ είναι συνέχεια Δεύτερης Σοφιστικής. Ορισμένα εγχειρίδια ρητορικής³⁶ ονομάζουν με τον όρο “Δεύτερη Σοφιστική” την πνευματική κίνηση του τρίτου και του τέταρτου αιώνα, επιμένοντας στην ιστορική συνέχεια της πνευματικής κίνησης που ξεκίνησε ήδη από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα.³⁷ Σε ό,τι αφορά το ιστορικό υπόβαθρο της περιόδου, παρατηρείται η

---

³⁴ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Brown (1978) 62, οι σοφιστές της περιόδου προσπαθούσαν “to find figures that they could admire as an oasis of certainty in a world shot through with ambition.”

³⁵ Ο όρος “Τρίτη Σοφιστική” επινοήθηκε για πρώτη φορά από τον Pernot (1993) 14 σημ. 9. Βλ. και Pernot (2005) 318. Ο Vitanza (1991) σε μία προσπάθεια αναανοηματοδότησης του όρου αποκαλεί με τον όρο “Τρίτη Σοφιστική” συνολικά τους Γάλλους διανοητές της μεταμοντέρνας θεωρίας (Jean-François Lyotard, Michel Foucault, Jacques Lacan, Paul de Man) καθώς και τον Friedrich Nietzsche. Το 2006 κυκλοφόρησε ο σύμμεικτος τόμος των Amato-Roduit-Steinrück, στον τίτλο του οποίου χρησιμοποιείται ο όρος Τρίτη Σοφιστική (Troisième Sophistique).

³⁶ Anderson (1993) 13, Kennedy (1994) 242.

³⁷ Αντιθέτως η Van Hoof (2010) 213 θεωρεί ότι ο όρος “Τρίτη Σοφιστική” δεν υποδηλώνει τη συνέχεια της Δεύτερης Σοφιστικής. Ο Quiroga (2007) 41 υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη και η επίδραση της χριστιανικής λατρείας αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στη γέννηση της Τρίτης Σοφιστικής.

μετακίνηση του κέντρου της πρωτεύουσας προς τα ανατολικά, στην περιοχή που θα ονομαστεί “Νέα Ρώμη”, στην Κωνσταντινούπολη. Η συχνή παρουσία πνευματικών ανθρώπων στο νέο αυτό κέντρο προβάλλει την ανανεωτική τάση της αυτοκρατορίας και την εξέλιξη των πολιτικών και κοινωνικών της δομών.

Επιπλέον τα αστικά κέντρα της Αντιόχειας, της Προύσας, των Σάρδεων, της Κυρήνης και ιδιαιτέρως της Γάζας ανανοηματοδοτούνται αποκτώντας τεράστια σημασία για τα γράμματα, καθώς αναδεικνύουν σημαντικές προσωπικότητες της εποχής: ο Λιβάνιος καταγόταν από την Αντιόχεια, ο Ιμέριος από την Προύσα, ο Ευνάπιος από τις Σάρδεις, ο Συνέσιος από την Κυρήνη και ο Προκόπιος, ο Αινείας, ο Ζαχαρίας και ο Χορίκιος από τη Γάζα. Τα κέντρα αυτά έγιναν ταυτόχρονα σημαντικοί πόλοι ρητορικής παιδείας, διότι οι νεαροί μαθητές (όπως στην περίπτωση της Δεύτερης Σοφιστικής) μαθήτευαν κοντά σε εξέχοντες δασκάλους ρητορικής προσδοκώντας πολιτικά και κοινωνικά προνόμια.³⁸

Είναι εξίσου ενδιαφέρον το γεγονός ότι εκείνη την εποχή η ρητορική απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη σημασία και έγινε σύμβολο πνευματικής ανωτερότητας. Ακόμα και οι φιλόσοφοι της περιόδου άρχισαν να αποκτούν έντονο ενδιαφέρον για τη μελέτη της ρητορικής,³⁹ πρακτική ασύμβατη με την εποχή της Δεύτερης Σοφιστικής, κατά την οποία ο Αίλιος Αριστείδης υπερασπιζόταν με θέρμη τη ρητορική έναντι της φιλοσοφίας σε έναν ατέρμονο αγώνα τον οποίο πρώτος ο Πλάτων είχε ξεκινήσει με τον *Γοργία*.⁴⁰ Η δύναμη της ρητορικής όχι μόνο κατέκτησε τους μέχρι τότε ορκισμένους εχθρούς της, τους φιλοσόφους, αλλά κατέκλυσε την ποίηση της εποχής, προσδίδοντας έντονο ρητορικό χρώμα σε σπουδαίες επικές συνθέσεις, όπως στους *Μεθ’ Όμηρον λόγους* του Κόιντου Σμυρναίου.⁴¹

Η Τρίτη Σοφιστική απέκτησε με τη σειρά της τον βιογράφο που της άξιζε, ο οποίος –ως άλλος Φιλόστρατος– κατέγραψε πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με σοφιστές και φιλοσόφους. Το έργο *Βίοι Σοφιστών και Φιλοσόφων* του Ευνάπιου, ρήτορα και ιστορικού του τετάρτου/πέμπτου αιώνα (345-420) παραδίδει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες, που αφορούν στη βιοεργογραφία των πνευματικών

---

³⁸ Cribiore (2007) 215.

³⁹ Heath (2009α) 144.

⁴⁰ Karadimas (1996) 26: “Aristides’ *DRhet.* is presented as an answer to Plato’s *Gorgias*, where many accusations are put forward against rhetoric, and attempts to touch all the aspects of the problem, to discuss all the points made against this discipline”.

⁴¹ Bär (2010).

ανθρώπων της εποχής του. Το έργο, που πρέπει να εκδόθηκε περί το 395/6,⁴² διακρίνει τρεις βασικές κατηγορίες συγγραφέων: τους φιλοσόφους, τους οποίους πραγματεύεται διεξοδικά, τους σοφιστές, στην κατηγορία των οποίων εντάσσει και τους ρήτορες, τους δασκάλους δηλαδή ρητορικής, και τέλος τους ιατροσοφιστές, μία πραγματικά ενδιαφέρουσα ομάδα ιατρών που είχαν και ρητορικά ενδιαφέροντα (όπως ο Γαληνός). Σπουδαίο ρόλο διαδραματίζουν οι προφορικές πηγές, τις οποίες ο Ευνάπιος είχε στη διάθεσή του. Στις πλείστες όμως περιπτώσεις ο συγγραφέας έλαβε υπόψη του τις διαθέσιμες γραπτές μαρτυρίες, όπως είχαν συντεθεί από τα ίδια τα βιογραφούμενα πρόσωπα.⁴³ Φαίνεται πως ο Ευνάπιος προτιμούσε να περιγράφει τον βίο και το έργο συγγραφέων, οι οποίοι σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με τους δασκάλους ρητορικής δίπλα στους οποίους ο ίδιος μαθήτευσε. Έτσι εξηγείται, για παράδειγμα, η απουσία του Θεμίστιου από τους *Βίους Σοφιστών*, αλλά όχι του Λιβάνιου ή του Ιμέριου. Ο Ευνάπιος φανερώνει τον έκδηλο θαυμασμό του για το (παγανιστικό) παρελθόν και εξαίρει αυτοκράτορες, όπως τον Ιουλιανό, οι οποίοι προσπαθούσαν να παλινορθώσουν τα ειδωλολατρικά στοιχεία που είχαν αρχίσει να εξαφανίζονται με το πέρασμα του χρόνου και με την ολοένα αυξανόμενη άνοδο του χριστιανισμού.

Οι εκπρόσωποι της Δεύτερης Σοφιστικής επηρέασαν αδιαμφισβήτητα αφενός τη λογοτεχνική παραγωγή της Ύστερης Αρχαιότητας αφετέρου την πολιτική και κοινωνική οργάνωση της αυτοκρατορίας, της “Νέας Ρώμης”. Οι σοφιστές εξακολουθούσαν να απολαμβάνουν πλήθος προνομίων στις πόλεις όπου μετέβαιναν, ήταν φιλικά προσκείμενοι στους αυτοκράτορες (εκτός φυσικά ορισμένων εξαιρέσεων) και ασκούσαν ελεύθερα στη συγγραφή διαφορετικών λογοτεχνικών ειδών (ύμνων, τραγωδιών, μυθιστορημάτων). Επομένως η επίδραση της Δεύτερης Σοφιστικής στην Ύστερη Αρχαιότητα υπήρξε οπωσδήποτε ορατή σε κάθε σχεδόν πλευρά της νεοσύστατης τότε ρωμαϊκής-βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Όπως πολύ εύστοχα έχει παρατηρήσει ο J. Bompaire,⁴⁴ ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός αποτελεί λιγότερο επιστροφή στις κλασικές πηγές, και περισσότερο γνήσια προέκταση της Δεύτερης Σοφιστικής. Αυτό σημαίνει ότι δίπλα στους μεγάλους κλασικούς συγγραφείς της αρχαιότητας (οι οποίοι φυσικά δεν είχαν

---

⁴² Banchich (1984) 183.

⁴³ Watts (2005) 338.

⁴⁴ Bompaire (1981) 84.

παραμεριστεί ποτέ επί της ουσίας) άρχισαν να προβάλλουν σταδιακά λογοτεχνικές προσωπικότητες των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, όπως ο Αίλιος Αριστείδης, ο Δίων Χρυσόστομος, ο Πολέμων και ο Ηρώδης ο Αττικός. Το έργο των εκπροσώπων της Δεύτερης Σοφιστικής αποτελούσε αντικείμενο λεπτομερούς μελέτης από τους μεγάλους βυζαντινούς λογίους του δεκάτου/ενδεκάτου αιώνα, οι οποίοι μπορούσαν να ασκήσουν ελεύθερα κριτική στα κείμενα προγενεστέρων συγγραφέων. Ένας από τους πιο γνωστούς μελετητές κειμένων της Δεύτερης Σοφιστικής είναι ο Μιχαήλ Ψελλός. Στον μεγάλο όγκο των έργων που διασώθηκαν υπάρχουν σκόρπιες αναφορές στα κείμενα του Δίωνα Χρυσόστομου, του Αίλιου Αριστείδη, του Πολέμονα και του Φιλόστρατου. Ο Ψελλός προβαίνει σε κριτική αποτίμηση του ύφους και της γραφής των συγκεκριμένων συγγραφέων.⁴⁵ Για παράδειγμα ο Αριστείδης σε σύγκριση με τον Λυσία θεωρείται από τον Ψελλό ως αξιότερο πρότυπο ρήτορα, παρόλο που τον κάνει ενίοτε να πνίγεται από τον ορμητικό χείμαρρο των λόγων του. Αντιθέτως, η γλώσσα του Λυσία τον κάνει να διψάει ακόμα περισσότερο.⁴⁶

Ακόμα και ο Μέγας Βασίλειος και ο Ιωάννης Χρυσόστομος επηρεάστηκαν σε υφολογικό επίπεδο από τους συγγραφείς της Δεύτερης Σοφιστικής.⁴⁷ Σε αυτή τη σύντομη αναφορά στους βυζαντινούς λογίους στον οποίον το έργο είναι πολύ έντονη η παρουσία προγενέστερων συγγραφέων της εποχής της Δεύτερης Σοφιστικής δεν πρέπει να λησμονούμε τον Πατριάρχη Φώτιο, ο οποίος είχε γνώση πολλών κειμένων της αυτοκρατορικής περιόδου και τα χρησιμοποίησε ως πηγές για τη συγγραφή αρχαιογνωστικών εγχειριδίων.⁴⁸ Επομένως η επίδραση της Δεύτερης Σοφιστικής στους βυζαντινούς συγγραφείς ήταν μεγάλης σημασίας, καθώς τους δόθηκε η δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με τα προγενέστερα κείμενα, να τα μελετήσουν

---

⁴⁵ Παρόλο που ο Ψελλός θαυμάζει τους εκπροσώπους της Δεύτερης Σοφιστικής προκρίνοντάς τους συχνά σε σχέση με τους μεγάλους συγγραφείς της κλασικής αρχαιότητας, εντούτοις δεν υιοθετεί παθητική στάση, αλλά κρίνει αυστηρά το ύφος και τις ιδέες τους. Για την επίδραση της Δεύτερης Σοφιστικής στον Ψελλό βλ. Jouanno (2009).

⁴⁶ *ἀλλὰ τὰ Λυσίου ἐνταῦθα ἐν πρώτοις τίθεμαι, ὃς ἀρξάμενος καὶ μικρὸν προῖὸν εὐθὺς ἀποσιωπᾷ, γλιχόμενόν με ἔτι καταλιπὼν τοῦ πιεῖν· ὁ δ' Ἀριστείδης, δέον τὴν δίψαν ὑποπιμπλᾶν, ἐπικλύζει τῷ ῥεῖθρῳ.* (*Theologica opuscula* 2.60-65).

⁴⁷ Ameringer (1921), Campbell (1922).

⁴⁸ Σύμφωνα με τον Heath (1998), το έργο του Φώτιου *Περὶ δέκα ῥητόρων* βασίζεται σε πηγές της αυτοκρατορικής εποχής και ειδικότερα στο χαμένο έργο του Κάσσιου Λογγίνου, ο οποίος με τη σειρά του λαμβάνει πληροφορίες για τον κανόνα των δέκα αττικών ρητόρων από τον Καϊκίλιο από την Καλή Ακτή.

κριτικά και να διατυπώσουν σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τη γλώσσα και το ύφος των συγγραφέων.

5) Η νεότερη έρευνα γύρω από το κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής

Η σύγχρονη έρευνα σχετικά με τη Δεύτερη Σοφιστική ξεκινά ουσιαστικά το 1886. Πρωτοπόρος υπήρξε ο Erwin Rohde, ο οποίος δημοσίευσε ένα άρθρο στα γερμανικά με τίτλο “Die asianische Rhetorik und die Zweite Sophistik”.⁴⁹ Στη συγκεκριμένη μελέτη ο συγγραφέας προϋποθέτει εξ αρχής την παρακμή της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας κατά τους πρώτους αιώνες της αυτοκρατορικής εποχής. Θεωρώντας ότι η ρητορική διχοτομούνταν εκείνη την περίοδο σε δύο αντίπαλες τάσεις (τον ασιανισμό και τον αττικισμό), συμπέρανε ότι η Δεύτερη Σοφιστική αντιπροσώπευε το αττικιστικό ύφος γραφής που αντιτίθετο στο αντίστοιχο ασιανικό, το οποίο “sei es in der Ausdiftelung verblüffender *colores*, oder der Prägung blendender *sententiae*, oder in der farbenreichen, von überall her zusammengemischten λέξεις, oder der Verwendung pikanter Figuren, oder im Ton und der Stimmung des Ganzen”⁵⁰. Συνεπώς ο Rohde αποδέχθηκε την ύπαρξη της Δεύτερης Σοφιστικής, υποβιβάζοντάς την, ωστόσο, μονάχα σε ένα κίνημα που συνέθετε λόγους στην αττική διάλεκτο προσπαθώντας αφενός να επαναφέρει στη μνήμη των ανθρώπων το ένδοξο ελληνικό παρελθόν και αφετέρου να αντιταθεί στο ασιανικό ύφος γραφής, που προερχόταν από ρήτορες πόλεων της Μικράς Ασίας.

Από το 1887 μέχρι το 1896 δημοσίευσε ο W. Schmid το τετράτομο έργο του με τίτλο “Der Atticismus in seinen Hauptvertretern von Dionysius von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus”.⁵¹ Το έργο αυτό, που παραπέμπεται ακόμη και σήμερα, αποτελεί σημαντική συμβολή στη λογοτεχνία της περιόδου, καθώς μελετά σε γλωσσικό επίπεδο τα έργα (όχι μόνο ρητορικά) των πρώτων τριών αιώνων της

---

⁴⁹ Rohde (1886) 170-190. Το άρθρο δημοσιεύθηκε ως απάντηση στις απόψεις του Kaibel, ο οποίος υποστήριζε ότι η Δεύτερη Σοφιστική δεν ήταν τίποτε καινούριο, παρά “die asianische Manier erneuert habe” και ότι “die zweite Sophistik habe mit der asianischen Manier nichts gemein, sondern sie schliesse (sich) eng an die alte Sophistik an, die Plato bekämpfte, und die Isokrates weiter ausgebildet und vertieft, zu haben glaubte”.

⁵⁰ Rohde (1886) 179.

⁵¹ Schmid (1887-1896).

αυτοκρατορικής εποχής.⁵² Επηρεασμένος από τον δάσκαλό του, E. Rohde, όρισε ο Schmid την Δεύτερη Σοφιστική ως ένα κίνημα, οι εκπρόσωποι του οποίου επιχειρούσαν να ανασυστήσουν την παλαιά αθηναϊκή αίγλη της κλασικής εποχής, χρησιμοποιώντας τον καθαρό αττικό λόγο και αποφεύγοντας οποιαδήποτε παρέκκλιση από αυτόν, κυρίως δηλαδή την υιοθέτηση του ασιανικού ύφους.⁵³

Και ενώ μέχρι τότε αποτελούσε *opinio communis* ότι η Δεύτερη Σοφιστική υπήρχε στην πραγματικότητα και επιπρόσθετα αποτελούσε κύρια έκφραση του αττικισμού, το 1900 ο κραταιός φιλόλογος U. von Wilamowitz εισάγει σε ένα πολυσέλιδο άρθρο την άποψη ότι η Δεύτερη Σοφιστική δεν ήταν τίποτε άλλο, παρά μόνο ένα αποκύημα της φαντασίας του Φιλόστρατου και των κατοπινών μελετητών. Αρχικά, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις μαρτυρίες περί ασιανισμού από τον Κικέρωνα, τον Κοϊντιλιανό, τον Διονύσιο Αλικαρνασσέα, τον Καικίλιο, τον Στράβωνα και τον Αίλιο Θέωνα, επιχειρεί να αποδείξει ότι ο όρος ασιανικός/ασιανισμός δεν αφορά κάποιο είδος ρητορικής, αλλά αντιθέτως το ρητορικό ύφος.⁵⁴ Για τον γερμανό φιλόλογο η Δεύτερη Σοφιστική δεν ήταν η απάντηση στο ασιανικό ύφος, όπως τουλάχιστον πίστευε ο Rohde και οι ακόλουθοί του,⁵⁵ παρά μονάχα μία φανταστική πλειάδα ρητόρων, την οποία επινόησε ο Φιλόστρατος στους *Βίους Σοφιστῶν*. Επομένως, σύμφωνα με τον Wilamowitz η Σοφιστική ήταν μία, η Αρχαία (του Γοργία, του Ιππία και των υπολοίπων), η οποία ξεκίνησε τον πέμπτο/τέταρτο αιώνα, ανανοηματοδοτήθηκε από τον Ισοκράτη και μετουσιώθηκε εκ νέου από τους σοφιστές των πρώτων τριών μεταχριστιανικών αιώνων σε αυτό το κίνημα που ο

---

⁵² Το κλασικό πολύτομο έργο του Schmid αποτελεί μία εμβριθή μελέτη επάνω στη χρήση της αττικής διαλέκτου από τους συγγραφείς της αυτοκρατορικής περιόδου. Εκεί καταγράφονται επιπλέον λήμματα τα οποία κατηγοριοποιούνται βάσει της συντακτικής και γραμματικής τους λειτουργίας και δίνονται μεταφράσεις και παράλληλα από άλλους συγγραφείς.

⁵³ Whitmarsh (2005) 7.

⁵⁴ Wilamowitz (1900) 7 κ.ε.

⁵⁵ Wilamowitz (1900) 9: “wenn sie demnach die Asianer eigentlich als solche niemals gefühlt haben, und mit der Zeit des Tiberius auch die Polemik gegen sie ganz verschwindet, wenn diese ganze Litteratur damals untergeht, so kann die Ansicht von Rohde unmöglich zutreffend sein, dass die sogenannte Zweite Sophistik die Fortsetzung des Asianismus wäre, es sei denn, man legte diese Terminus etwas ganz anderes unter, als er im Alterthum bedeutet”.

Φιλόστρατος (εσφαλμένα κατά τον γερμανό μελετητή) ονομάζει Δεύτερη Σοφιστική.⁵⁶

Παρόλο που η άποψη περί μη ύπαρξης Δεύτερης Σοφιστικής του Wilamowitz βρήκε κάποιους υποστηρικτές, δεν κατάφερε να επισκιάσει την άποψη για την ουσιαστική ύπαρξη του κινήματος. Το 1968 κυκλοφόρησε το βιβλίο του G. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, το οποίο επρόκειτο να διαδραματίσει τον σημαντικότερο ρόλο στη μελέτη της Δεύτερης Σοφιστικής. Όχι μόνο αποδέχτηκε την ύπαρξη του κινήματος, αλλά επιπλέον συγκεντρώνοντας πολύτιμο υλικό από λογοτεχνικές και επιγραφικές μαρτυρίες, ανέδειξε τον σπουδαίο ρόλο των σοφιστών εκείνης της περιόδου, συσχετίζοντάς τους με την ιστορική, πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα των τριών πρώτων αιώνων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Σημαντική υπήρξε επίσης η συμβολή του Bowersock στη λογοτεχνική αποτίμηση των έργων της Δεύτερης Σοφιστικής, καθώς το βιβλίο του αποτέλεσε την πρώτη επιστημονική απόπειρα να συσχετιστούν κείμενα διαφορετικών ειδών (ρητορικά, ιατρικά, ιστορικά, μυθολογικά, μυθιστορήματα) της ίδιας εποχής. Η συμβολή του Bowersock στη μελέτη της Δεύτερης Σοφιστικής ήταν τριπλή: πρώτον επιβεβαίωσε με αδιαμφισβήτητα επιχειρήματα την ύπαρξη του κινήματος. Δεύτερον χρησιμοποίησε τις επιγραφικές μαρτυρίες που μέχρι τότε ήταν περιθωριοποιημένες και τρίτον προέβαλε τη σημασία των σοφιστών τοποθετώντας τους στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι της εποχής τους. Από τότε και μετά δεν αμφισβητήθηκε ποτέ η ύπαρξη της Δεύτερης Σοφιστικής.

Όταν πια η μελέτη του Bowersock έθεσε σε αδιαμφισβήτητη βάση την Δεύτερη Σοφιστική ως πραγματικό κίνημα, ολοένα και περισσότεροι μελετητές στράφηκαν σε ιδιαίτερα ζητήματα των έργων των σοφιστών της εποχής. Αρκετά νωρίς μελετήθηκε ο ρόλος του φύλου και η λειτουργία της κοινωνικής ταυτότητας, όπως ανατακλώνται μέσα στα κείμενα των σοφιστών. Το 1995 ο Gleason δημοσίευσε ένα βιβλίο με τίτλο *Making Men. Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*, στο οποίο μελετούσε την κοινωνική κατασκευή των ρόλων των φύλων (*social construction of gender roles*) και της προσωπικής ταυτότητας.⁵⁷ Πρέσβευε ότι ανάμεσα στους συγγραφείς της Δεύτερης Σοφιστικής υπήρχε ιεραρχία που

---

⁵⁶ Ο Wilamowitz (1900) 13 κ.ε. αναφέρεται σε συνέχεια (Continuität) της σοφιστικής κίνησης στην Αρχαία Ελλάδα και Ρώμη, θεωρώντας πως ελάχιστα μόνο χαρακτηριστικά διαφοροποιούν τους σοφιστές της εποχής του Πλάτωνα από τους αντίστοιχους της αυτοκρατορικής περιόδου.

⁵⁷ Gleason (1995).

αντικατοπτριζόταν κυρίως στο τμήμα της εκφώνησης του ρητορικού λόγου (τονικότητα φωνής), στην κίνηση του σώματος και στη χρήση κατάλληλου λεξιλογίου. Έχοντας ως μεθοδολογικό εργαλείο τη σπουδή της φυσιognομίας (*physiognomics*) και τη θεωρία της σεξουαλικότητας του Foucault, ο Gleason κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η διαφορά ανάμεσα σε ανδρικό και γυναικείο φύλο διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία κοινωνικής και προσωπικής ταυτότητας, την οποία οι σοφιστές προέβαλλαν ως μέσο κοινωνικού κύρους. Το 2000 κυκλοφορεί το βιβλίο του Gunderson *Staging Masculinity: the Rhetoric of Performance in the Roman World*.⁵⁸ Παρόλο που αυτή η μελέτη αναδεικνύει κατά κύριο λόγο τη σημασία της ανδροπρέπειας (*masculinity*) στα ρητορικά έργα του Κικέρωνα και του Κοϊντιλιανού, αφορά παρόλα αυτά και ορισμένα ελληνικά κείμενα της Δεύτερης Σοφιστικής. Θεωρώντας ότι η δημιουργία κοινωνικής ταυτότητας αποτελούσε μείζον ζήτημα για την ανάπτυξη του κύρους των ρητόρων, ο Gunderson μετέρχεται τα αξιώματα της γαλλικής μεταμοντέρνας θεωρίας (Foucault, Rousseau, Lacan) προκειμένου να πραγματευτεί ζητήματα κοινωνικής ετερότητας. Προσφάτως η Richlin εισήγαγε τον όρο “retrosexuality” για τους συγγραφείς της Δεύτερης Σοφιστικής, τονίζοντας πως η κοινωνική ταυτότητα που αντανάκλαται στα ρητορικά κείμενα της περιόδου θα πρέπει να ιδωθεί μέσα από το φάσμα της αφήγησης, εφόσον ο εκάστοτε συγγραφέας-αφηγητής έχει το δικαίωμα και την επιλογή να καταρτίσει την προσωπική ταυτότητα που δεν είχε, αλλά που επιθυμούσε να αποκτήσει.⁵⁹

Η ύπαρξη ή όχι παρακμής της ρητορικής εκείνης της περιόδου αποτελεί ένα ακόμα ζήτημα, με το οποίο ασχολήθηκαν οι σύγχρονοι μελετητές. Παρακινήμενοι κυρίως από την θεωρητική πραγματεία του Τάκιτου *Dialogus de oratoribus*, που συνετέθη πιθανότατα γύρω στις αρχές του δευτέρου αιώνα,⁶⁰ αξιολόγησαν την αποδοτικότητα των ρητορικών λόγων των σοφιστών μέσα από την κοινωνική και πολιτική τους αποτελεσματικότητα. Παρατηρήθηκε ότι κείμενα του 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ.Χ. (π.χ. Λουκ., *Ρητόρων διδάσκαλος*) έτειναν προς έναν επικριτικό τόνο που

---

⁵⁸ Gunderson (2000).

⁵⁹ Richlin (2017).

⁶⁰ Η χρονολόγηση του έργου δεν είναι ακριβής. Ο Mayer (2001) 25 θεωρεί ότι το έργο είναι προϊόν του πρώιμου δεύτερου αιώνα λόγω του πεπειραμένου συγγραφικού ύφους. Αντιθέτως ο Κεντρωτής (2017) 28 κατατάσσει, μεταξύ άλλων ειδικών, τον *Διάλογο* στα πρώιμα έργα του Τάκιτου. Βλ. σχετική βιβλιογραφία, von Albrecht (2005), 1262 κ.ε., σημ. 4. Πιθανότατα ο *Διάλογος* χρονολογείται στο έτος 102, όταν ήταν ύπατος ο Fabius Iustus, στον οποίο το έργο αφιερώνεται.

αφορούσε τη ρητορική παραγωγή των σοφιστών στις δικαστικές αίθουσες και στις δημόσιες συναθροίσεις.⁶¹ Ήδη ο Πετρώνιος στο *Satyricon* καταγγέλλει την παρακμή που θα επηρέαζε, μεταξύ άλλων, τη ρητορική και θα εντοπιζόταν στη φωνασκία.⁶² Επίσης ο Σενέκας ο Νεώτερος στην *Epistula ad Luc.* 114⁶³ και αργότερα ο Κοϊντιλιανός στην *Institutio oratoria* 1.8.9.⁶⁴ καταφέρονται εμφανώς ενάντια στη σύγχρονή τους παρηκμασμένη ρητορική. Παρόλα αυτά οι σύγχρονοι μελετητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η ρητορική δεν υπέστη παρακμή, αλλά επηρεάστηκε αντιθέτως από διαδοχικές μεταβολές σε μία περίοδο που συμπίπτει με την ακμή του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής.⁶⁵

---

⁶¹ Pernot (2005) 204 κ.ε.

⁶² *et ideo ego adulescentulos existimo in scholis stultissimos fieri, quia nihil ex his quae in usu habemus aut audiunt aut vident, sed piratas cum catenis in litore stantes, sed tyrannos edicta scribentes quibus imperent filiis ut patrum suorum capita praecidant, sed responsa in pestilentiam data ut virgines tres aut plures immolentur, sed mellitos verborum globulos et omnia dicta factaque quasi papavere et sesamo sparsa. qui inter haec nutriuntur non magis sapere possunt quam bene olere qui in culina habitant. pace vestra liceat dixisse, primi omnium eloquentiam perdidistis. levibus enim atque inanibus sonis ludibria quaedam excitando effecistis ut corpus orationis enervaretur et caderet.* (Petr. *Satyricon* 1.3-2.3). Pernot (2005) 206.

⁶³ *Quare quibusdam temporibus provenerit corrupti generis oratio quaeris et quomodo in quaedam vitia inclinatio ingeniorum facta sit, ut aliquando inflata explicatio vigeret, aliquando infracta et in morem cantici ducta; quare alias sensus audaces et fidem egressi placuerint, alias abruptae sententiae et suspiciosae, in quibus plus intellegendum esset quam audiendum; quare aliqua aetas fuerit quae translationis iure uteretur in verecunde. Hoc quod audire vulgo soles, quod apud Graecos in proverbium cessit: talis hominibus fuit oratio qualis vita.* (Sen., *Epist. ad Luc.* 1.1-2.1).

⁶⁴ *Oeconomia quoque in iis diligentior quam in plerisque nouorum erit, qui omnium operum solam uirtutem sententias putauerunt. Sanctitas certe et, ut sic dicam, uiriliter ab iis petenda est, quando nos in omnia deliciarum uitia dicendi quoque ratione defluximus. Denique credamus summis oratoribus, qui ueterum poemata uel ad fidem causarum uel ad ornamentum eloquentiae adsumunt. Nam praecipue quidem apud Ciceronem, frequenter tamen apud Asinium etiam et ceteros qui sunt proximi, uidemus Enni Acci Pacui Lucili Terenti Caecili et aliorum inseri uersus, summa non eruditionis modo gratia sed etiam iucunditatis, cum poeticis uoluptatibus aures a forensi asperitate respirant. Quibus accedit non mediocris utilitas, cum sententiis eorum uelut quibusdam testimoniis quae proposuere confirmant. Verum priora illa ad pueros magis, haec sequentia ad robustiores pertinebunt, cum grammatices amor et usus lectionis non scholarum temporibus sed uitae spatio terminentur.* (Quint., *Inst. orat.* 1.8.9.-1.8.12).

⁶⁵ Pernot (2017) 260.

Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις υπήρξε αυτή του L. Pernot, ο οποίος μελέτησε τη σύζευξη μεταξύ ρητορικής και θρησκείας στους *Ἱεροὺς Λόγους* του Αίλιου Αριστείδη καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι στο κείμενο συνδυάζονται η ρητορική έκφραση με τη θρησκευτικότητα.⁶⁶ Η ρητορική αποκτά θρησκευτική διάσταση και ο ρήτορας μετατρέπεται σε ιερή προσωπικότητα, που με το κύρος των λόγων του πείθει το κοινό. Η μελέτη συνέδεσε για πρώτη φορά τη ρητορική της Δεύτερης Σοφιστικής με τη θρησκεία (χριστιανική ή/και παγανιστική), η οποία εκείνη την περίοδο είχε αρχίσει να μεταβάλλεται σε πιο μονοθεϊστικές μορφές, και έτσι άνοιξε τον δρόμο για περαιτέρω έρευνα σχετικά με τη σύνδεση ρητορικής και θρησκείας σε κείμενα όχι μόνο της Δεύτερης Σοφιστικής αλλά και άλλων εποχών.

Σημαντικό είναι εξίσου το ερώτημα, εάν και κατά πόσον μπορούμε να μιλάμε για τη Δεύτερη Σοφιστική ως αμιγώς ελληνικό πνευματικό και πολιτικό κίνημα ή ως κίνημα τόσο ελληνικό όσο και ρωμαϊκό. Είναι αλήθεια ότι τα προηγούμενα χρόνια η μελέτη της Δεύτερης Σοφιστικής εστίαζε κυρίως στους Έλληνες συγγραφείς του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ., χωρίς παρόλα αυτά να λαμβάνονται υπόψη οι σημαντικοί μετά τον Κικέρωνα Ρωμαίοι ρήτορες της μεταυγούστειας περιόδου, με μόνη εξαίρεση τον Κοϊντιλιανό, του οποίου η *Institutio oratoria* αποτελεί “το καλύτερο πανόραμα περί ρητορικής [...] καθώς καλύπτει όλα τα στάδια εκπαίδευσης από την παιδική ηλικία μέχρι την ενηλικίωση.”⁶⁷ Κατά τα άλλα η θέση των Ρωμαίων ρητόρων στη Δεύτερη Σοφιστική συχνά παραγκωνίζεται, με αποτέλεσμα να περιγράφεται ένα πολυπολιτισμικό φαινόμενο, που έλαβε χώρα κυρίως στη Ρώμη, χωρίς να προσφέρεται η απαιτούμενη προσοχή στους λατινόφωνους ομολόγους των Ελλήνων σοφιστών. Τα τελευταία, ωστόσο, χρόνια η έρευνα επιχειρεί να καλύψει αυτό το κενό μέσω της εκ παραλλήλου εξέτασης τόσο των αρχαίων Ελλήνων όσο και των Ρωμαίων ρητόρων-συγγραφέων.⁶⁸ Προσφάτως ο Habinek (2017) επιχείρησε στο άρθρο του με τίτλο “Was There a Latin Second Sophistic ?” να απαντήσει στο ερώτημα εάν και κατά πόσον υπάρχουν Λατίνοι ρήτορες κατά τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ., οι οποίοι έφεραν παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά των Ελλήνων σοφιστών. Δειγματοληπτικά μελετά τρεις σημαντικούς συγγραφείς, τον Πλίνιο τον Νεώτερο (61-112), τον Φρόντωντα (ca.

---

⁶⁶ Pernot (2006) 235.

⁶⁷ Pernot (2005) 249.

⁶⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Eisenhut (1982) 76 “Die Tatsache, dass die lateinische Rhetorik einen so bedeutenden Vertreter hatte (sc. Fronto), wirkte sich auf diese günstig aus, so dass sie das an die griechische Rhetorik verlorene Terrain wenigstens teilweise zurückgewinnen konnte”.

95-166) και τον Αύλο Γέλλιο (ca. 125- ;),⁶⁹ από το έργο των οποίων λαμβάνουμε πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την πρακτική εκφώνησης *μελετών* (*declamationes*) και δημόσιων λόγων ακόμα και ενώπιον αυτοκρατόρων. Εν συνεχεία αναφέρεται στον Απουλήιο (ca. 125- ;), που φαίνεται να έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά των Ελλήνων σοφιστών: υπήρξε επιφανής πολίτης στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Μαδαύρα της Β. Αφρικής, σπούδασε ρητορική και φιλοσοφία και συνέγραψε –εκτός από τη δημοφιλή μυθιστορία, *Μεταμορφώσεις* (*Metamorphoses*)– επιδεικτικούς λόγους, επιστημονικές πραγματείες, όπως επίσης και φιλοσοφικά και θρησκευτικά έργα. Από την τεράστια συγγραφική παραγωγή του τα σωζόμενα έργα του *Apologia* και *Florida* θεωρούνται ως κατεξοχήν αντιπροσωπευτικά έργα της Δεύτερης Σοφιστικής.⁷⁰ Ο Habinek καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπάρχει ρωμαϊκή Δεύτερη Σοφιστική, που παρουσιάζει όμως αρκετές διαφορές σε σχέση με την αντίστοιχη ελληνική: οι Ρωμαίοι ρήτορες πίστευαν ότι τα έργα τους ήταν χρήσιμα και όχι απλώς ευχάριστα σχεδιάσματα λόγου, τα οποία στόχευαν στη βελτίωση του γενικότερου και όχι του προσωπικού συμφέροντος και κυκλοφορούσαν μεταξύ των *eruditi* αναγνωστών και όχι υπό τη μορφή δημόσιων λόγων ενώπιον προσφιλούς κοινού.⁷¹ Η μελέτη αυτή αναδεικνύει τη σημασία της περαιτέρω εξέτασης Ελλήνων και Ρωμαίων σοφιστών, του Φρόντωνα, του Απουλίου και του Αύλου Γέλλιου, κατά τη διάρκεια της Δεύτερης Σοφιστικής.

Οποσδήποτε η έρευνα έχει προσφέρει ανεκτίμητες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές πληροφορίες. Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο ότι παρόλη την ερευνητική πρόοδο σχετικά με τη Δεύτερη Σοφιστική, δεν έχει ακόμη αναδειχθεί η σημασία των ρητόρων, που συνιστούν τα “άκρα” του κινήματος (*rhetoric on the fringe*), τους λιγότερο δηλαδή γνωστούς σοφιστές που ήκμασαν εκείνη την περίοδο και των οποίων το έργο έχει εν πολλοίς αγνοηθεί.⁷² Επιπλέον η γεωγραφική μελέτη του κινήματος επιμένει να αναδεικνύει τα μεγάλα αστικά κέντρα: την Αθήνα, την Ρώμη,

---

⁶⁹ Το έτος θανάτου του –όπως και του Απουλίου– παραμένει άγνωστο.

⁷⁰ Βλ. διεξοδικά Harrison (2000).

⁷¹ Habinek (2017) 35.

⁷² Συνειδητά επιλέγω να ονομάσω αυτή την ερευνητική τάση της Δεύτερης Σοφιστικής “*rhetoric on the fringe*”, κατ’ αναλογία προς τη νεοσυσταθείσα κατά τα τελευταία χρόνια έρευνα λαϊκών μυθιστορημάτων, όπως τον *Βίο του Αισώπου* και τον *Βίο του Αλεξάνδρου* (*Vita Aesopi*, *Vita Alexandri Magni*). Βλ. και τον σύμμεικτο τόμο της Karla (2009).

τις πόλεις της Μ. Ασίας. Τι γίνεται όμως με λιγότερο γνωστές περιοχές, όπως την Κύπρο, από όπου προέρχονται σημαντικοί ρήτορες;

Το ερευνητικό αυτό κενό έρχεται να καλύψει η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία, η οποία πρόκειται να μελετήσει τον βίο και το έργο ενός Κύπριου ρήτορα, του Ζήωνα του Κιτιά που φαίνεται να διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη ρητορική θεωρία της αυτοκρατορικής περιόδου. Ταυτόχρονα μέσα από τη διεξοδική μελέτη των αποσπασμάτων και των έμμεσων μαρτυριών αναμένεται να αναδειχθεί η σημασία της Κύπρου ως κέντρου σπουδαίας ρητορικής σημασίας.

Η ρητορική παραγωγή της Κύπρου: Ζήνων ο Κιτιεύς

Ελάχιστοι Κύπριοι ρήτορες αναφέρονται από τις πηγές. Οι δύο μόνο Κύπριοι ρήτορες για τους οποίους υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες είναι ο Ζήνων από το Κίτιο και ο Ονάσιμος. Πέρα από τους συγκεκριμένους μνημονεύεται ο Αρχέλαος, ο οποίος όμως δεν νοείται ως ρήτορας με τη στενή έννοια του όρου, αλλά είναι μάλλον γραμματικός και ιστορικός, εφόσον συνέταξε πραγματείες ιστορικού χαρακτήρα.⁷³ Ο Ζήνων εντάσσεται στον δεύτερο αιώνα μ.Χ. και ο Ονάσιμος στα τέλη του τρίτου με αρχές τετάρτου. Συνεπώς και οι δύο συμπορεύονται με το κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής, ενώ ειδικότερα ο Ζήνων τοποθετείται στην περίοδο ακμής της ρητορικής που συντελέστηκε καθόλη τη διάρκεια του δευτέρου αιώνα.

Εκείνη την εποχή, όπως ήδη επισημάνθηκε, η ρητορική διαδραμάτιζε σπουδαίο κοινωνικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό ρόλο. Αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο της ιδιωτικής εκπαίδευσης προσφέροντας στους νεαρούς σπουδαστές ευκαιρίες για ενδελεχή μελέτη κλασικών συγγραφέων και μώνοντας τους σε τεχνικές συγγραφής άρθρα δομημένων λόγων.⁷⁴ Τα ρητορικά συγγράμματα της περιόδου της Δεύτερης Σοφιστικής συνιστούν αποτέλεσμα γόνιμων προσπαθειών συγγραφέων, οι οποίοι επιχειρούσαν την αναδιάρθρωση του συστήματος της ρητορικής και την αναδιάταξη των κανόνων της τέχνης του λόγου. Σε αυτή τη συγκεκριμένη κατηγορία ανήκουν ο Ζήνων, τη βιοεργογραφία του οποίου θα εξετάσουμε στη συνέχεια, και ο Ονάσιμος.⁷⁵

Κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων αιώνων μ.Χ. η παραγωγή ρητορικών εγχειριδίων πολλαπλασιάζεται με ταχύτατους ρυθμούς. Το ενδιαφέρον των σοφιστών-ρητόρων για το ένδοξο ελληνικό παρελθόν και για τη διατήρηση ενιαίας πολιτισμικής ταυτότητας οδήγησε βαθμιαία στη συγγραφή εγχειριδίων, τα οποία αποτιμούσαν κριτικά παλαιότερα κείμενα, κατά βάση ρητορικά αλλά και ιστορικά, φιλοσοφικά, ποιητικά κ.ά. Αξιοσημείωτο παράδειγμα αυτής της τάσης αποτέλεσαν οι σοφιστές οι οποίοι εξετάζοντας το βασικό αριστοτελικό σύστημα ρητορικής (όπως

---

⁷³ Για μία γενική εποπτεία των ρητόρων της Κύπρου βλ. *ΑΚυΓ*³ (2002) 84-86.

⁷⁴ Desbordes (1996) 101.

⁷⁵ Ο Ονάσιμος τοποθετείται στα τέλη του τρίτου με αρχές τετάρτου αιώνα και υπήρξε ρήτορας και βιογράφος. Για μία ενδελεχή μελέτη της βιοεργογραφίας του Ονάσιμου βλ. Χατζηγιάννης (υπό δημοσίευση).

αναλύεται στο έργο *Περὶ ῥητορικῆς*) πρότειναν εν συνεχεία μία ανανεωμένη θεωρία με περισσότερες υποκατηγορίες και βαθύτερες αναλύσεις.⁷⁶

Η συνεχής εμβάθυνση στους κανόνες που διέπουν την τέχνη της ρητορικής είχε ως αποτέλεσμα την συγγραφή παρόμοιων εγχειριδίων που επεξεργάζονταν συγκεκριμένα ερευνητικά ζητήματα. Παρόλο που ο Αριστοτέλης αφιέρωσε μόλις ένα έργο (από αυτά που μας έχουν σωθεί) στην τέχνη της πειθούς,⁷⁷ είναι αξιοσημείωτο ότι οι σοφιστές της αυτοκρατορικής εποχής έγραψαν εγχειρίδια για καθένα από τα είδη του λόγου, για τις διάφορες μορφές επιχειρηματολογίας, για τις στάσεις, τις ιδέες, το ύφος, τα σχήματα λόγου κλπ. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκεται, όπως θα δούμε, και ο Ζήνων ο ῥήτωρ. Η συγγραφική παραγωγή του, η οποία εκτεινόταν σε θέματα ρητορικής πρακτικής και θεωρίας, υπήρξε αναμφίβολα πλούσια. Στη συνέχεια της εργασίας θα εστιάσουμε στην βιογραφία του Ζήνωνος και ακολούθως στα έργα που συνέθεσε.

---

⁷⁶ Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Conley (1990) 30, η αριστοτελική *Ῥητορική* έπαυε να αποτελεί αργότερα, δηλ. από τον έκτο αιώνα μ.Χ., αντικείμενο μελέτης και έρευνας, διότι είναι οι πραγματείες του Ερμογένη αλλά και άλλων διανοητών της αυτοκρατορικής εποχής (Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Αφθόνιος, Μένανδρος Ῥήτωρ, Αψίνης) που έγιναν περισσότερο δημοφιλείς στους βυζαντινούς συγγραφείς.

⁷⁷ Ο Brandes (1968) 486 ακολουθώντας τις απόψεις παλαιότερων μελετητών θεωρεί πως η *Ῥητορική* δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως σύγγραμμα ή βιβλίο, διότι στη μορφή που παραδίδεται σήμερα αποτελεί συνονθύλευμα προσωπικών σημειώσεων του Αριστοτέλη προορισμένων για διδασκαλία στο Λύκειον.

1) Η βιογραφία του ρήτορα Ζήνωνα

Ο Ζήνων ο Κιτιεύς είχε την τύχη να φέρει το ίδιο όνομα με τον σπουδαίο ιδρυτή της Στοάς και εισηγητή της λεγόμενης Στωϊκής φιλοσοφίας. Χάρη στην ομοιότητα των ονομάτων διασώθηκαν πολύτιμες πληροφορίες και αποσπάσματα από τον ρήτορα Ζήωνα, καθώς πολλά από τα διδάγματά του αποδόθηκαν εσφαλμένα στον ελληνιστικό φιλόσοφο.⁷⁸

Η παλαιότερη πηγή που παραδίδει πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και το έργο του Ζήωνα είναι οι *Βίοι Σοφιστῶν* του Φιλόστρατου.⁷⁹ Ο βιογράφος αναφέρεται στον Ζήωνα επ' ευκαιρία της πραγμάτευσης ενός άλλου σοφιστή του δευτέρου αιώνα, του Αντίπατρου από την Ιεράπολη. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, ο Αντίπατρος σπούδασε ρητορική δίπλα σε δημοφιλείς δασκάλους, όπως ο Αδριανός και ο Πολυδεύκης, και παρακολούθησε διαλέξεις του Ζήωνα του Αθηναίου από τον οποίο έμαθε την τεχνική της ακριβολογίας,⁸⁰ τη σαφήνεια δηλαδή στη διατύπωση νοημάτων και επιχειρημάτων στους ρητορικούς λόγους:

Ἀντίπατρον δὲ τῶ σοφιστῆ πατρὶς μὲν ἦν Ἰεράπολις, ἐγκαταλεκτέα δὲ αὐτῆ ταῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν εὖ πραττούσαις, πατὴρ δὲ Ζευξίδημος τῶν ἐπιφανεστάτων ἐκείνῃ, Ἀδριανῶ δὲ καὶ Πολυδεύκει φοιτήσας ἀπὸ τοῦ Πολυδεύκου μᾶλλον ἤρμοσται, τὰς ὁρμὰς τῶν νοημάτων ἐκλύων τοῖς τῆς ἐρμηνείας ῥυθμοῖς. ἀκροασάμενος δὲ καὶ Ζήωνος τοῦ Ἀθηναίου τὸ περὶ τὴν τέχνην ἀκριβὲς ἐκείνου ἔμαθεν. (Φιλοστρ., *Βίοι Σοφ.* 2.24)

Από το παραπάνω απόσπασμα εξάγονται οι πληροφορίες ότι ο Ζήνων ήταν ρήτορας, καταγόταν από την Αθήνα και παρέδιδε μαθήματα ρητορικής. Η Αθήνα μπορεί να μην αποτελεί στην πραγματικότητα την πόλη καταγωγής του ρήτορα, δεδομένου ότι αρκετοί σοφιστές της περιόδου μετέβαιναν στην Αθήνα, στο λίκνο των τεχνών και των γραμμάτων, προκειμένου να διδαχθούν ή να διδάξουν ρητορική, υιοθετώντας

⁷⁸ *AKvΓ*³ (2002) 85.

⁷⁹ Γενικές πληροφορίες για αυτό το έργο παρέχονται στο δεύτερο κεφάλαιο της εισαγωγής.

⁸⁰ Η ακριβολογία αποτελεί σύμφωνα με τον Δημήτριο βασική προϋπόθεση της *ἐνάργειας* (λατ. *evidentia*): *Πρῶτον δὲ περὶ ἐναργείας· γίνεται δ' ἡ ἐνάργεια πρῶτα μὲν ἐξ ἀκριβολογίας καὶ τοῦ παραλείπειν μηδὲν μηδ' ἐκτέμνειν, οἷον ὡς δ' ὅτ' ἀνὴρ ὀχετηγὸς καὶ πᾶσα αὐτῆ ἡ παραβολή· τὸ γὰρ ἐναργὲς ἔχει ἐκ τοῦ πάντα εἰρῆσθαι τὰ συμβαίνοντα, καὶ μὴ παραλελείφθαι μηδὲν.* (Δημητ., *Περὶ ἐρμηνείας* 209). Για την έννοια της *ἐνάργειας* βλ. Lausberg (1998) 359 κ.ε.

τελικά αθηναϊκό προσωνύμιο, ακόμα και αν ο τόπος γέννησής τους ήταν διαφορετικός. Ο Ζήνων ίσως γεννήθηκε στην Κύπρο και επισκέφθηκε αργότερα την Αθήνα για να σπουδάσει ή να διδάξει ρητορική και έτσι έμεινε γνωστός ως Ζήνων ο Αθηναίος.⁸¹ Επιπλέον ο ισχυρισμός περί της αθηναϊκής καταγωγής του Ζήωνα μπορεί να μην ισχύει επί της ουσίας, καθώς ο Φιλόστρατος είναι ο μόνος που τον χαρακτηρίζει ως Αθηναίο, ενώ οι υπόλοιπες πηγές (εκτός του λεξικού της Σούδας) αποφεύγουν να αναφέρουν τον τόπο καταγωγής του.

Παρόλο που ο Φιλόστρατος αφιερώνει μερικές παράδες στην αδρομερή περιγραφή των δύο άλλων δασκάλων του Αντίπατρου, μόλις και μετά βίας αναφέρεται στον Ζήωνα. Η προτίμηση του Φιλόστρατου για τον Αδριανό και τον Πολυδεύκη σε βάρος του Ζήωνα ενδέχεται να οφείλεται στο ότι ο βιογράφος δεν τον θεωρούσε αρκετά φημισμένο και ικανό σοφιστή προκειμένου να συμπεριλάβει περισσότερες πληροφορίες για εκείνον. Ίσως πάλι ισχύει το ακριβώς αντίθετο: μπορεί να ήταν τόσο γνωστός για τη ρητορική του δεινότητα, ούτως ώστε ο Φιλόστρατος θεώρησε περιττό να δώσει περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με έναν τόσο δημοφιλή συγγραφέα.⁸²

Ο βιογράφος αναφέρει ως κύριο χαρακτηριστικό της διδασκαλίας του Ζήωνα την ακριβολογία, η οποία έχει σπουδαία σημασία για τη συνολική αποτίμηση της επαγγελματικής δεινότητας του ρήτορα. Όπως αναφέρεται, ο Αντίπατρος έμαθε την τεχνική της ακριβολογίας (*τὸ περὶ τὴν τέχνην ἀκριβές*) από τον Ζήωνα. Το ζήτημα της εκφραστικής ακρίβειας στην συγγραφή και κατόπιν εκφώνηση ενός ρητορικού λόγου αποτελούσε ανέκαθεν *desideratum* των νεαρών σπουδαστών που μαθήτευαν δίπλα σε δημοφιλείς δασκάλους.⁸³ Σε ορισμένες περιπτώσεις ο ίδιος ο Φιλόστρατος καταφέρεται εναντίον των σοφιστών, οι οποίοι μετέρχονταν όρους και επιχειρήματα που θόλωναν τη σκέψη των ακροατών και τους αποπροσανατόλιζαν από το βασικό διακύβευμα του λόγου. Στους *Βίους Σοφιστῶν* κατηγορείται επί παραδείγματι ο Σκοπελιανός για το χοντροκομμένο ύφος και την υπερβολική διατύπωση των ιδεών του:

---

⁸¹ Ο Heath (1994) 19 θεωρεί πως η αθηναϊκή καταγωγή του Ζήωνα ενδέχεται να οφείλεται σε σύγχυση με τον Ζήωνα τον στωικό φιλόσοφο που ζούσε και δίδασκε στην Αθήνα.

⁸² *AKvΓ*³ (2002) 477. Για τη ροπή του Φιλόστρατου προς μία ανεκδοτολογικού τύπου αφήγηση βλ. Kennedy (1994) 237.

⁸³ Οι Gagarin-Woodruff (2008) 371-372 θεωρούν την ακριβολογία ως βασικό στόχο της διδασκαλίας των σοφιστών της κλασικής περιόδου.

Ὑπὲρ Σκοπελιανοῦ τοῦ σοφιστοῦ διαλέξομαι καθαψάμενος πρότερον τῶν κακίζειν αὐτὸν πειρωμένων, ἀπαξιοῦσι γὰρ δὴ τὸν ἄνδρα τοῦ τῶν σοφιστῶν κύκλου διθυραμβώδη καλοῦντες καὶ ἀκόλαστον καὶ πεπαχυσμένον. ταυτὶ περὶ αὐτοῦ λέγουσιν οἱ λεπτολόγοι καὶ νωθροὶ καὶ μηδὲν ἀπ' αὐτοσχεδίου γλώττης ἀναπνέοντες. (Φιλοστρ., Βίοι Σοφ. 1.514)

Σε ἄλλο σημεῖο ἐπαινεῖ ο Φιλόστρατος τὴν προσεκτικὴ δομικὴ ἀλληλουχία (*εὐταξίαν*) καὶ τὴ “γλυκύτατη σαν μέλι” υφολογικὴ διατύπωση (*μελιχρότατος δὲ περὶ τὰς ἐννοίας γενόμενος*) τῶν λόγων τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τὴ Μίλητο, ἰσχυριζόμενος πῶς οἱ σοφιστὲς οφείλουν νὰ μεταχειρίζονται με φειδῶ τὴν ηχηρὴ γλῶσσα καὶ τὰ σχήματα λόγου (χρησιμοποιεῖται τὸ μεταφορικὸ παράδειγμα τῶν ἀνθρώπων οἱ οἱποῖοι, ἀντὶ νὰ βουτῶν μόνο τὸ δάχτυλο, προτιμοῦν νὰ ἐμβαπτίζουν ολόκληρο τὸ χέρι στο μέλι χάνοντας κάθε ἴχνος εὐταξίας), διαφορετικὰ κινδυνεύουν νὰ ἀπολέσουν τὴν κομψότητά τους:

Κατὰ φύσιν ἐρμηνεύοντος τουτὶ μὲν ἱκανῶς ἀπεμάζατο καὶ πρὸς τούτῳ τὴν εὐταξίαν τῶν νοημάτων, καὶ γὰρ δὴ καὶ τοῦτο Ἰσαίου. μελιχρότατος δὲ περὶ τὰς ἐννοίας γενόμενος οὐκ ἐμέθευε περὶ τὰς ἡδονάς, ὥσπερ ἔνιοι τῶν σοφιστῶν, ἀλλ' ἔταμιεύετο λέγων ἀεὶ πρὸς τοὺς γνωρίμους, ὅτι χρὴ τοῦ μέλιτος ἄκρω δακτύλῳ, ἀλλὰ μὴ κοίλῃ χειρὶ γέυεσθαι. (Φιλοστρ., Βίοι Σοφ. 1.522)

Συνεπῶς ἡ κομψότητα καὶ ἡ ἀκριβολογία ἦταν γιὰ τὸν Φιλόστρατο μεγίστης σημασίας, καθὼς ἀπέτρεπαν τοὺς αγορητὲς ἀπὸ τὸ νὰ γίνουν ἀκατάληπτοι καὶ κατ' ἐπέκταση δυσάρεστοι στο ἐκάστοτε ἀκροατήριο. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ βιογράφος ἀναφέρεται εἰδικά στη λεκτικὴ ἀκρίβεια, τὴν ὁποία διδάχθηκε ὁ Ἀντίπατρος ἀπὸ τὸν Ζήνωνα, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ὁ Φιλόστρατος στὴν πραγματικότητα ἐκτιμοῦσε τὸν Κύπριο ρήτορα, ὁ ὁποῖος –ἀντίθετα με ἄλλους σοφιστὲς– εἶχε κατακτήσει τὴν δεξιότητα τῆς ἀκριβολογίας καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ τὴν διδάξει σὲ ἄλλους. Ὁ βιογράφος ἐπιχειρεῖ συνεπῶς νὰ ἀποτίσει φόρο τιμῆς στοὺς μέντορες τοῦ δασκάλου του, Ἀντίπατρο, ἑνὸς ἐκ τῶν ὁποίων υπῆρξε ὁ Ζήνων, διότι ἀπὸ ἐκείνους ἔμαθε νὰ χειρίζεται με ἀριστοτεχνικὸ τρόπο τὴ γλῶσσα καὶ νὰ προσαρμόζει τὸ ὕφος σὲ κάθε περίσταση.

Η επόμενη χρονολογικά πηγή που ενδέχεται να παραδίδει πληροφορίες σχετικά με την εργογραφία του Ζήωνα του ρήτορα είναι ο Διογένης Λαέρτιος, συγγραφέας του δεκάτομου έργου *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*, ο οποίος έζησε στο πρώτο ήμισυ του τρίτου αιώνα μ.Χ.⁸⁴ Παρόλο που το έργο διακρίνεται για την προβληματική του παράδοση, καθώς βασίζεται σε χειρόγραφα και παπύρους που παραδίδουν πολλές διαφορετικές μεταξύ τους γραφές,⁸⁵ συμπεριλαμβάνει πλούσιο βιογραφικό και δοξογραφικό υλικό διαφόρων προσωπικοτήτων, εκκινώντας από τους επτά σοφούς της αρχαιότητας, συνεχίζοντας με τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τους μαθητές τους και καταλήγοντας στους μεγάλους φιλοσόφους της ελληνιστικής και αυτοκρατορικής εποχής, τους Κυνικούς, τους Στωικούς, τους Πυθαγόρειους, τους Επικούρειους και τους Σκεπτικούς. Συνολικά περιλαμβάνει τους βίους δεκάδων φιλοσόφων από τον έκτο π.Χ. αιώνα μέχρι και τον δεύτερο μ.Χ. αιώνα.

Το έβδομο βιβλίο της συλλογής είναι αφιερωμένο στους εκπροσώπους της Στωικής φιλοσοφίας, στο οποίο απαριθμούνται οχτώ συνολικά Ζήωνες: ο πρώτος κατά σειρά είναι ο προσωκρατικός φιλόσοφος, Ζήων ο Ελεάτης, και ο δεύτερος ο μεγάλος ιδρυτής της Στοάς. Τρίτος είναι ο Ζήων από την Ρόδο, ο οποίος σύμφωνα με τον Διογένη έγραψε ιστορική πραγματεία για το νησί από το οποίο καταγόταν. Ο τέταρτος κατά σειρά ήταν ιστορικός της εποχής του Πύρρου και των Καρχηδονιακών πολέμων,⁸⁶ ο πέμπτος ήταν μαθητής του Χρύσιππου, του διάσημου εκπροσώπου της Μέσης Στοάς και ο έκτος ιατρός. Έβδομος είναι ο Ζήων ο γραμματικός (η υπογράμμιση δική μας), στον οποίο, όπως πληροφορούμαστε, αποδίδονταν και επιγράμματα. Τέλος ο όγδοος ήταν φιλόσοφος από τη Σιδώνα και είχε ασπαστεί την επικούρεια φιλοσοφία:

---

⁸⁴ Mansfeld (1986) 302.

⁸⁵ Για μία γενική επισκόπηση της παράδοσης του κειμένου του Διογένη Λαέρτιου βλ. Dorandi (2013) 1-57.

⁸⁶ Στο σημείο αυτό το κείμενο είναι ασαφές, καθώς θα μπορούσε να σημαίνει ότι έγραψε ιστορική πραγματεία για τους Καρχηδονιακούς πολέμους χωρίς να ανήκει σε εκείνη την εποχή. Σε αυτήν επομένως την περίπτωση η χρονολόγησή του παραμένει δύσκολη. Σύμφωνα με τον Karlhans (1972) 140 “Nur aus Diogenes Laertius (...) bekannter Historiker, dessen Zeit und Herkunft nicht genau bestimmbar sind.”

Γεγόνασι δὲ Ζήνωνες ὀκτώ· πρῶτος ὁ Ἐλεάτης, περὶ οὗ λέζομεν· δεύτερος αὐτὸς οὗτος· τρίτος Ῥόδιος, τὴν ἐντόπιον γεγραφῶς ἱστορίαν ἐνιαίαν· τέταρτος ἱστορικός, τὴν Πύρρου γεγραφῶς στρατείαν εἰς Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν, ἀλλὰ καὶ ἐπιτομὴν τῶν πεπραγμένων Ῥωμαίοις τε καὶ Καρχηδονίοις· πέμπτος Χρυσίππου μαθητῆς, βιβλία μὲν ὀλίγα γεγραφῶς, μαθητὰς δὲ πλείστους καταλελοιπῶς· ἕκτος ἰατρὸς Ἡροφίλειος, νοῆσαι μὲν ἰκανός, γράψαι δ' ἄτονος· ἕβδομος γραμματικός, οὗ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἐπιγράμματα φέρεται· ὄγδοος Σιδώνιος τὸ γένος, φιλόσοφος Ἐπικούρειος καὶ νοῆσαι καὶ ἐρμηνεύσαι σαφῆς. (Διογ. Λαερτ., Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή 7.35)

Ο Διογένης δεν φαίνεται να εκθέτει χρονολογικά τους συγγραφείς με το όνομα Ζήνων. Ο πρώτος είναι ασφαλώς ο προσωκρατικός φιλόσοφος του πέμπτου αιώνα και ο δεύτερος ο ιδρυτής της Στοάς, που έζησε περί το 352-263 π.Χ. Για τον τρίτο και τον τέταρτο Ζήωνα οι χρονολογικές ενδείξεις είναι ασαφείς, οπότε θα ήταν ασφαλέστερο να τοποθετήσουμε τον πρώτο στον τρίτο αι. π.Χ. και ο τέταρτος κατά σειρά Ζήνων στον τέταρτο αιώνα π.Χ., δεδομένου ότι αναφέρονται μετά τον ιδρυτή της Στοάς και πριν τον πέμπτο κατά σειρά Ζήωνα, τον ιστορικό των Καρχηδονιακών πολέμων. Αυτός ο Ζήνων αναφέρεται ως μαθητής του Χρύσιππου, του Στωικού φιλοσόφου, άρα πρέπει να έζησε γύρω στα μέσα του δευτέρου αιώνα π.Χ. Για τον φερόμενο ως ιατρό Ζήωνα δεν μπορεί να εξαχθεί καμία απολύτως χρονολογική ένδειξη, καθώς δεν δίνονται περαιτέρω πληροφορίες από τον συγγραφέα. Αμέσως μετά παρατηρείται δυσερμηνευτο χρονολογικό κενό ανάμεσα στους δύο τελευταίους Ζήωνες, διότι ο κατά σειρά έβδομος Ζήνων θα μπορούσε να είναι ο ρήτορας-σοφιστής του δευτέρου μ.Χ. αιώνα, ενώ ο Ζήνων ο Σιδώνιος έζησε πολύ νωρίτερα, τον δεύτερο αιώνα π.Χ., όπως πληροφορούμαστε από άλλο σημείο του έργου του Διογένη.⁸⁷

Αμφιβολίες για την αξιοπιστία των πληροφοριών του κειμένου εγείρονται εξαιτίας της χρονολογικής ασυνέπειας δηλαδή του έβδομου, του φερόμενου ως γραμματικού και ρήτορα, και του όγδοου, του επικούρειου φιλοσόφου, Ζήωνα. Ενώ ο Διογένης εκθέτει αρχικά κατά χρονολογική σειρά τους πρώτους έξι Ζήωνες, παραθέτει στη συνέχεια πρώτα έναν συγγραφέα του δευτέρου αιώνα μ.Χ. και έπειτα έναν άλλο κατά πολύ προγενέστερο. Η έλλειψη χρονολογικής γραμμικότητας οδηγεί

---

⁸⁷ ἦσαν δὲ Ζήνωνος μαθηταὶ καὶ οἶδε, καθά φησιν Ἰππόβοτος· Φιλωνίδης Θηβαῖος, Κάλλιππος Κορίνθιος, Ποσειδώνιος Ἀλεξανδρεύς, Ἀθηνόδωρος Σολεύς, Ζήνων Σιδώνιος (Διογ. Λαερτ. 7.38).

στο συμπέρασμα ότι ο συγγραφέας δεν τήρησε τη σειρά παρουσίασης των προσώπων, εφόσον τοποθέτησε έναν προγενέστερο συγγραφέα μετά από έναν χρονικά μεταγενέστερό του.

Ενδέχεται όμως να ισχύει ότι ο έβδομος Ζήνων δεν είναι ο γραμματικός και ρήτορας τον οποίο εξετάζουμε. Η συγκεκριμένη άποψη ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Διογένης αποδίδει στον συγκεκριμένο συγγραφέα επιγράμματα, πληροφορία που δεν παραδίδεται όμως από καμία άλλη πηγή. Βέβαια η ενασχόληση με διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, όπως η αυτοβιογραφία, οι μυθολογικές ποιητικές επιστολές και το μυθιστόρημα αποτελούσε αγαπητή δραστηριότητα πολλών γνωστών εκπροσώπων της λεγόμενης Δεύτερης Σοφιστικής.⁸⁸ Είναι παράξενο όμως ότι αναφέρονται τα επιγράμματα ως είδος για το οποίο αξίζει να μνημονευτεί ο Ζήνων παρά κάποια πραγματεία περί ρητορικής, όπως θα ήταν αναμενόμενο.⁸⁹

Επιπρόσθετα η αναντιστοιχία μεταξύ των χωρίων που αναφέρονται στον Ζήωνα τον Σιδώνιο δυσχεραίνει περαιτέρω την αξιοπιστία των παραδεδομένων από τον Διογένη πληροφοριών. Όπως ήδη επισημάνθηκε, εντοπίζονται δύο χωρία που σχετίζονται με τον Ζήωνα τον Σιδώνιο. Στο μεν πρώτο (7.35) αναφέρεται ως επικούρειος φιλόσοφος, παρόλο που αμέσως μετά (7.38) συγκαταλέγεται μεταξύ των μαθητών του Ζήωνα, του σπουδαίου Στωικού φιλοσόφου και φιλοσοφικού “ανταγωνιστή” του Επίκουρου. Ο Ζήνων ο Σιδώνιος θα μπορούσε να είχε ασπαστεί αρχικά μία φιλοσοφική σχολή (π.χ. τη στωική) και να στράφηκε κατόπιν σε μία άλλη (π.χ. την επικούρεια), όπως αρκετοί φιλόσοφοι έκαναν εκείνη την περίοδο. Όμως το γεγονός ότι οι δύο ασυμβίβαστες μεταξύ τους πληροφορίες έχουν απόσταση μόλις τριών παραγράφων (7.35 και 7.38) δεν αφήνει πολλά περιθώρια αξιοπιστίας.⁹⁰ Φαίνεται ότι η προβληματική παράδοση του κειμένου επέτρεψε την εισροή εσφαλμένων πληροφοριών με αποτέλεσμα να μην τηρείται ούτε η παρουσίαση προσώπων κατά χρονολογική σειρά ούτε και η διασταύρωση πληροφοριών σχετικά με τους βιογραφούμενους. Συνεπώς, είτε ο Διογένης δεν συνέκρινε κριτικά τις πηγές

---

⁸⁸ Gkourogianis (1999) 25, Anderson (2007) 347.

⁸⁹ Σύμφωνα με τον Gärtner (1972), ο Ζήνων ο γραμματικός, που αναφέρεται από τον Διογένη Λαέρτιο, καταγόταν από τη Μύνδο και τοποθετείται κατά την εποχή του Τιβέριου, καθώς σε εκείνον αφιέρωσε ενδεχομένως ο Σέλευκος ο Αλεξανδρινός (έζησε την εποχή του Αυγούστου) έναν *Προτατικόν πρὸς Ζήωνα*.

⁹⁰ Ο von Fritz (1972) θεωρεί τον Σιδώνιο Ζήωνα αμιγῶς επικούρειο φιλόσοφο χωρίς να αναφέρεται στις αναντιστοιχίες του κειμένου του Διογένη Λαερτίου.

στις οποίες στηρίχθηκε ή απλώς το κείμενο που διαθέτουμε σήμερα είναι αποτέλεσμα κακής συρραφής λιγότερο αξιόπιστων αντιγραφών.⁹¹

Επομένως, είναι ασφαλέστερο να υποθέσουμε ότι ο Διογένης Λαέρτιος δεν αναφέρεται στον Ζήνωνα τον ρήτορα, τον οποίο εξετάζουμε, αλλά σε κάποιον άλλο συνονόματο γραμματικό που έγραψε συγχρόνως και επιγράμματα.⁹²

Με μεγαλύτερη ασφάλεια μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Συριανός στα σχόλια του στον Ερμογένη συμπεριλαμβάνει εργογραφικού τύπου λεπτομέρειες σχετικά με τον Ζήνωνα τον ρήτορα. Ο Συριανός γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου στα τέλη του πέμπτου αιώνα και θεωρείται ένας από τους μεγαλύτερους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους της αρχαιότητας.⁹³ Σπούδασε φιλοσοφία στην Αθήνα και απέκτησε πολλούς μαθητές, με πιο σημαντικό τον Πρόκλο. Έγραψε υπομνηματισμένες πραγματείες για αρχαίους συγγραφείς, όπως ο Όμηρος, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης και ο Ερμογένης. Η απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της συγγραφικής του παραγωγής καθιστά δυνατή την προσέγγιση της βιοεργογραφίας του μόνο μέσω των ελάχιστων διασωθέντων αποσπασμάτων και των έμμεσων μαρτυριών άλλων συγγραφέων, κυρίως του Πρόκλου, του Μαρίνου και του Δαμάσκιου.⁹⁴

Ο Συριανός υπομνημάτισε δύο πραγματείες του Ερμογένη, οι οποίες γνώρισαν μεγάλη απήχηση όχι μόνο εκείνη την εποχή, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Πρόκειται για τα έργα *Περὶ ἰδεῶν* και *Περὶ στάσεων*, τα οποία θεωρούνται σήμερα γνήσια έργα του ρήτορα.⁹⁵ Στο έργο *Περὶ ἰδεῶν* ο Ερμογένης παραθέτει ένα σύνολο υφολογικών παρατηρήσεων (*ιδέαι*), που πραγματώνονται μέσω του (γραπτού κυρίως) λόγου. Προτείνεται η διάταξη επτά συνολικά *ιδεῶν*, επτά δηλαδή ευκταίων υφολογικών ιδιοτήτων, ο καθορισμός των

---

⁹¹ Παρόλα αυτά ο Mansfeld (1986) 303 θεωρεί ότι το κείμενο του Διογένη διακρίνεται για τη σαφή δομή του, αν και ο ίδιος εντοπίζει σποραδικά ορισμένες ασάφειες.

⁹² *AKvI*³ (2002) 481. Για το λόγο αυτό ο Heath (1994) δεν συμπεριλαμβάνει το παρόν απόσπασμα από τον Διογένη Λαέρτιο στην εξέταση των πηγών σχετικά με τον Ζήνωνα τον ρήτορα.

⁹³ Seeck (1932) 1729.

⁹⁴ Cardullo (1986) 112. Βλ. και το σημαντικό άρθρο του Praechter (1932).

⁹⁵ Pernot (2005) 255.

οποίων εξαρτάται από τα κριτήρια της *έννοιας*, της *μεθόδου*, της *λέξεως*, του *σχήματος*, του *κόλλου*, της *συνθέσεως*, της *αναπαύσεως* και του *ρύθμου*.⁹⁶

Στο εισαγωγικό τμήμα της πραγματείας του, πριν από τη διεξοδική πραγμάτευση των *ιδεών*, ο Ερμογένης αποτιμά αρνητικά τους ρήτορες που υπομνημάτισαν το έργο του μεγάλου Δημοσθένη⁹⁷ ισχυριζόμενος πως:

οὐδὲ γὰρ ἔστιν, ὅστις πρὸ ἡμῶν ὅσα ἐμὲ γινώσκειν εἰς τήνδε τὴν ἡμέραν ἀκριβὲς τι περὶ τούτων πραγματευσάμενος φαίνεται, ὅσοι δὲ καὶ ἤψαντο, τεταραγμένως καὶ λίαν ἀπιστοῦντες σφίσιν αὐτοῖς περὶ ὧν εἶπον εἰρήκασιν, ὥστε αὐτοῖς συγκεχύσθαι τὰ πάντα. πρὸς γὰρ αὐτοῖς ἄλλοις καὶ οἱ δόξαντές τι λέγειν περὶ τάνδρῶς (sc. Δημοσθένους). (Ἐρμογ., Περὶ ἰδεῶν 1.1.778-84)

Στη φράση *πρὸς γὰρ αὐτοῖς ἄλλοις καὶ οἱ δόξαντές τι λέγειν περὶ τάνδρῶς* ο Συριανός προβάλλει διαφορετική άποψη, θεωρώντας ότι υπήρξαν στην πραγματικότητα ρήτορες, οι οποίοι υπομνημάτισαν με μεγάλη επιτυχία τους δημοσθενικούς λόγους δίνοντας προσοχή στις λεπτομέρειες:

εἰς τοὺς ὑπομνηματίσαντας τῶν Δημοσθενικῶν λόγων ἐνίους ἀποτείνεται (sc. Ἐρμογένης) καὶ τὰς περὶ αὐτῶν θεωρίας φιλοτιμότερον ἐπεξεργασαμένους Βασιλικόν τε καὶ Ζήνωνα καὶ τοὺς ὁμοίους. (Συρ., Ἐρμογ. Περὶ ἰδεῶν 267.30 Walz)

Ὡς υπομνηματιστές δημοσθενικῶν λόγων αναφέρονται αντιπροσωπευτικά ο Βασιλικός και ο Ζήνων, οι οποίοι επεξεργάστηκαν τα κείμενα με φιλοπονία δίνοντας βάση στις λεπτομέρειες. Το γεγονός ότι ο Συριανός μιλάει επαινετικά για τον Ζήωνα έχει διπλή σημασία. Αφενός ο Συριανός φαίνεται να αντιτίθεται στη γνώμη του Ερμογένη, σύμφωνα με τον οποίο δεν υπήρξε κανείς άξιος υπομνηματιστής του Δημοσθένη (για το λόγο αυτό δεν τους ονοματίζει, αλλά τους δηλώνει με τους όρους *άλλοις και οἱ δόξαντες*), αφετέρου χρησιμοποιεί ενδεικτικά το όνομα του Ζήωνα, προκειμένου να τονιστεί η σημασία των αξιόλογων πραγματειών που συνέθεσε για

⁹⁶ Pernot (2005) 257-258.

⁹⁷ Ο ίδιος ο Ερμογένης (*Περὶ ἰδεῶν* 2.10) θεωρεί τον Δημοσθένη ως τον συγγραφέα των ωραιότερων ρητορικών λόγων. Ίσως εξαιτίας αυτού του θαυμασμού ασκεί δριμεία κριτική στους σχολιαστές των δημοσθενικών λόγων. Για τη διαχρονική πρόσληψη του Δημοσθένη βλ. Adams (1927) και Pernot (2006).

τον Δημοσθένη, τις οποίες ίσως δεν πρέπει να παραβλέπουν οι αναγνώστες του έργου *Περὶ ἰδεῶν*. Εάν η παραπάνω παρατήρηση ευσταθεί, τότε ο Ζήνων είναι συγγραφέας ρητορικών εγχειριδίων, σκοπός των οποίων ήταν η επεξεργασία του δημοσθενικού *corpus* και η αποτίμηση του ύφους και των ιδεών του μεγάλου ρήτορα. Τα έργα αυτά πρέπει να θεωρούνταν υποδειγματικά από τους μεταγενέστερους, όπως αφήνει να διαφανεί ο Συριανός, διότι αφορούσαν την ενδελεχή εξέταση των κειμένων δίχως να αναλώνονται σε απλές γλωσσικού τύπου παρατηρήσεις.

Ο Ερμογένης καταφέρεται εναντίον των σχολιαστών του Δημοσθένη θεωρώντας ότι η ποιότητα των έργων τους είναι χαμηλή. Η κριτική αυτή θα μπορούσε να στοχοποιεί και τον Ζήωνα. Είναι αναγκαίο ωστόσο να προβούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις: πρωτίστως και οι δύο ρήτορες (Ερμογένης και Ζήνων) τοποθετούνται την ίδια περίπου εποχή, τον δεύτερο αιώνα, αν και δεν συνεπάγεται ότι ο ένας γνώριζε οπωσδήποτε τον άλλο. Εάν θεωρηθεί ότι ο Ζήνων ανήκει στο πρώτο και ο Ερμογένης στο δεύτερο ήμισυ του δεύτερου αιώνα, δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι ο τελευταίος είχε έρθει σε επαφή με το έργο του Ζήωνα. Ακόμα και στην περίπτωση που οι χρονολογίες των δύο ρητόρων συμπίπτουν, τίποτα δεν μπορεί να επιβεβαιώσει ότι οι δύο συγγραφείς γνωρίζονταν μεταξύ τους. Εάν δεχθούμε, παρόλα αυτά, την αμοιβαία επικοινωνία ανάμεσα στους δύο ρήτορες, τότε και πάλι ο Ερμογένης ενδέχεται να ασκούσε κριτική στους υπόλοιπους συγγραφείς πέρα του Ζήωνα, οι οποίοι μόνο ακροθιγώς σχολίαζαν τους δημοσθενικούς λόγους χωρίς να στοχεύουν στην ενδελεχή κειμενική επεξεργασία με σκοπό την προώθηση υψηλών ρητορικών στόχων, αλλά αντιθέτως στην κοινή πρακτική του “συρμού”: πολλοί ρήτορες της αυτοκρατορικής περιόδου προσέγγιζαν ανεπιτυχώς το έργο παλαιότερων συγγραφέων χωρίς να έχουν την απαιτούμενη γνώση και εμπειρία, με αποτέλεσμα η αξία των έργων τους να θεωρείται εν γένει χαμηλή. Ίσως λοιπόν ο Ερμογένης ψέγει στο σημείο αυτό όχι τόσο τις άξιες προσπάθειες σημαντικών ρητόρων της εποχής (ένας εκ των οποίων υπήρξε και ο Ζήνων), αλλά αντιθέτως τα άτεχνα και ανεπεξέργαστα πονήματα ρητόρων που ευελπιστούσαν να διαγράψουν μία πορεία όμοια με εκείνη των μεγάλων προσωπικοτήτων της ρητορικής της εποχής.

Σπουδαία σημασία για τη χρονολόγηση του Ζήωνα έχει επίσης και η αναφορά στον Βασιλικό, στον οποίο αποδίδεται μία παρόμοια με του Κύπριου ρήτορα υπομνηματισμένη πραγματεία των λόγων του Δημοσθένη. Ο Βασιλικός υπήρξε διάσημος ρήτορας του δεύτερου αιώνα, γεννήθηκε στη Νικομήδεια, σπούδασε και αργότερα δίδαξε ρητορική. Θεωρείται ως ένας εκ των δασκάλων του

ρήτορα Αψίνη από τα Γάδαρα. Έγραψε έργα περί ρητορικής, και μία *Περί ιδεῶν* πραγματεία, η οποία ενδέχεται να επηρέασε τον Ερμογόνη στη συγγραφή της δικής του ομώνυμης πραγματείας.⁹⁸ Σε κάθε περίπτωση είμαστε σίγουροι ότι ο Βασιλικός, που τόσο εμφατικά επαινείται από τον Συριανό, μόνο τυχαίος ρήτορας δεν ήταν. Εάν ακόμα υποθέσουμε ότι ο Βασιλικός ήταν σύγχρονος του Ζήωνα, τότε τα χρονολογικά όρια του βίου του Κύπριου ρήτορα συγκλίνουν προς μία εποχή κοντά στο πρώτο ήμισυ του δευτέρου αιώνα μ.Χ.

Χρονολογικά σύγχρονος με τον Συριανό είναι ο Sulpicius –ή Sulpitius– Victor, ρήτορας του τετάρτου αιώνα⁹⁹ και συγγραφέας θεωρητικής πραγματείας με τίτλο *Institutiones oratoriae*.¹⁰⁰ Όπως δηλώνεται ήδη από τον πρόλογο, το έργο είναι αφιερωμένο στον γαμπρό του, M. Silo, ο οποίος καταγόταν από την οικογένεια του Puplius Silo, διάσημου ρήτορα του πρώτου π.Χ. αιώνα.¹⁰¹ Διδάσκαλος του συγγραφέα ενδέχεται να ήταν ο ρήτορας Ζήων (*Zeno*), του οποίου τα διδάγματα (*praecepta*) συγκέντρωσε, παραλείποντας κατά τη δική του κρίση¹⁰² ορισμένα τμήματα ή προσθέτοντας στοιχεία από πραγματείες άλλων συγγραφέων:

Sulpitius Victor M. Siloni genero. Quod frequenter a me postulabas, videor expedisse. Contuli in ordinem ea, quae fere de oratoria arte traduntur, secundum institutum magistrorum meorum, Zenonis praecepta maxime persecutus, ita tamen, ut ex arbitrio meo aliqua praeterirem, pleraque ordine immutato referrem, nonnulla ex aliis quae necessaria videbantur insererem. (Sulp. Vict., *Inst. orat.* proem.)

---

⁹⁸ Brzoska (1897) 97: “Der Terminus a quo seiner Lebenszeit lässt sich annähernd daraus bestimmen, dass er sein Werk *περί ιδεῶν* schon vor Hermogenes (Zeit Marc-Aurels) verfasst hat”.

⁹⁹ Gutiérrez González (2011β). Αντιθέτως ο Heath (2003) εντάσσει πολύ νωρίτερα τον Ρωμαίο συγγραφέα, συγκεκριμένα στον δεύτερο αιώνα.

¹⁰⁰ Το έργο δεν έχει διασωθεί σε κανένα χειρόγραφο της αρχαιότητας. Πρώτη φορά απαντά στην έκδοση του Basle το 1521. Βλ. και Winterbottom (1979).

¹⁰¹ *AKvΓ*³ (2002) 478.

¹⁰² Gutiérrez González (2011α) 327.

Ο Ζήνων χαρακτηρίζεται ως δάσκαλος ρητορικής και συγγραφέας ρητορικής τέχνης (*de oratoria arte*).¹⁰³ Συνδέεται κατ' αυτό τον τρόπο με τους ρήτορες της περιόδου που δίδασκαν και παράλληλα μελετούσαν την τέχνη του λόγου. Η φράση *secundum institutum magistrorum meorum* αναφέρεται στους δασκάλους του Sulpicius Victor, ανάμεσα στους οποίους μπορεί να συγκαταλέγεται και ο Ζήνων.¹⁰⁴ Τίποτα όμως δεν αποκλείει να δίδαξε ο Ζήνων τους μετέπειτα δασκάλους του Sulpicius, χάρη στους οποίους ο Ρωμαίος συγγραφέας γνώρισε τη ρητορική θεωρία του Ζήωνα. Λόγω της αμφισημίας του χωρίου δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια εάν δίδαξε ο Ζήνων τον Sulpicius ή τους δασκάλους του. Το βέβαιο είναι ότι ο Ρωμαίος ρήτορας γνώριζε αρκετά καλά το έργο του Ζήωνα, ώστε να το επεξεργαστεί κριτικά, να το αντιπαραβάλει με έργα άλλων ρητόρων και να το μεταφράσει (στο πρότυπο της λεγόμενης σήμερα κλειστής μετάφρασης)¹⁰⁵ στα λατινικά.¹⁰⁶

Πολλοί Ρωμαίοι επωφελούνταν τότε από την επιμελημένη παιδεία Ελλήνων δασκάλων ρητορικής, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τη μόρφωση των νέων και είχαν στην κατοχή τους σειρά ειδικών εγχειριδίων, με τα οποία προσέγγιζαν αποδοτικότερα το αντικείμενο μελέτης και έρευνάς τους. Οι ρωμαϊκές ρητορικές πραγματείες εκείνης της περιόδου καταδεικνύουν τη βαθιά επίδραση τέτοιων ελληνικών εγχειριδίων· στις ρωμαϊκές πραγματείες εξετάζονταν στοιχεία των ελληνικών ρητορικών θεωριών, τα οποία δεν είχαν θίξει οι διάσημοι Ρωμαίοι θεωρητικοί της ρητορικής, όπως ο Κικέρων ή ο Κοϊντιλιανός.¹⁰⁷ Συνεπώς τα ρωμαϊκά ρητορικά εγχειρίδια του τετάρτου και πέμπτου αιώνα αποτέλεσαν κράμα λατινικών και ελληνικών θεωριών,¹⁰⁸ όπως άλλωστε ισχύει και στην περίπτωση των *Institutiones oratoriae* του Sulpicius Victor.

Η επόμενη πηγή που παραδίδει πληροφορίες σχετικά με το έργο του Κύπριου ρήτορα είναι μία ανώνυμη συλλογή εισαγωγικών παρατηρήσεων (*Προλεγόμενα*) επί

---

¹⁰³ Ο Schissel (1931) 875 πιστεύει (χωρίς να επιχειρηματολογεί) πως η φράση *de oratoria arte* δεν αναφέρεται σε μία γενική περί ρητορικής πραγματεία του Ζήωνα, αλλά αντίθετα σε μία περί στάσεων πραγματεία (*ρήτορική τέχνη περι στάσεων*).

¹⁰⁴ Heath (1994) 17.

¹⁰⁵ Σύμφωνα με την House (1977), “κλειστή” χαρακτηρίζεται η μετάφραση, η οποία συνιστά ένα δεύτερο πρωτότυπο και αυθύπαρκτο κείμενο.

¹⁰⁶ AKυΓ³ (2002) 479.

¹⁰⁷ Clarke (1968) 181.

¹⁰⁸ Coletti (2004) 58-59.

της ρητορικής τέχνης. Οποιαδήποτε προσπάθεια χρονολογικού προσδιορισμού καθίσταται δύσκολη λόγω της ανωνυμίας του συγγραφέως, αν και ως *terminus post quem* μπορεί να θεωρηθεί το τέλος του δευτέρου μ.Χ. αιώνα λόγω της αναφοράς στον ρήτορα Ζήνωνα. Το έργο πρέπει να είναι αρκετά μεταγενέστερο, ακόμα και της μεσοβυζαντινής περιόδου, εξαιτίας της ομοιότητάς του με αντίστοιχα έργα βυζαντινών λογίων, όπως για παράδειγμα του Ιωάννη Δοξαπατρή (11^{ος} αι.) και του Τζέτζη (13^{ος} αι.).¹⁰⁹

Το κείμενο στη μορφή που παραδίδεται αποτελεί συνονθύλευμα γενικών κανόνων που διέπουν την ρητορική. Ο ανώνυμος συγγραφέας επιχειρεί να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα του σωστού και ολοκληρωμένου ρήτορα, συγκρίνοντάς τον με τον μη αποδοτικό ρήτορα που επικεντρώνεται μόνο σε ένα είδος ρητορικής:

Τούτω δὲ διοίσει μέρος εἶδους, τῷ τὸ μὲν εἶδος ὀλόκληρον ἀποτελεῖν ῥήτορα, τὸ δὲ μέρος μὴ· ὅστις γὰρ οἶδε μόνον τὸ συμβουλευτικόν, μὴ μέντοι τὸ δικανικὸν ἢ τὸ πανηγυρικόν, οὗτος ῥήτωρ ὡς Θηραμένης ὁ Κόθορνος· συμβουλεύειν γὰρ μόνον εἰδῶς ὁμῶς ῥήτωρ ἐνομίζετο, ὁ δὲ Ζήνων δικάζεσθαι μόνον εἰδῶς ῥήτωρ ἤκουε Γοργίας τε πανηγυρίζειν μόνον ῥήτωρ ἤκουσε καὶ αὐτός. (Anon. Proleg. Art. Rhet. 20-21, 4. Rabe)

Η αντίθεση μεταξύ *μέρους* και *εἶδους* αφορά την ολοκληρωμένη κατάρτιση του ρήτορα. Για να θεωρηθεί αποτελεσματικός ένας ρήτορας θα πρέπει να καλλιεργεί εξίσου και τα τρία είδη ρητορικής δίχως να ασχολείται κάθε φορά μόνο με ένα. Για το λόγο αυτό αναφέρονται τρία αρνητικά παραδείγματα αναποτελεσματικών ρητόρων, ένας για κάθε είδος: ο Θηραμένης ο Κόθορνος για το συμβουλευτικό είδος, ο Ζήνων για τη δικανική ρητορική και τέλος ο Γοργίας για τους πανηγυρικούς (επιδεικτικούς) λόγους.

Η άποψη του ανώνυμου συγγραφέα σχετικά με τον ιδανικό ρήτορα συνδέεται θεματικά με τη θεωρητική πραγματεία *De oratore* του Κικέρωνα. Σύμφωνα με τον Ρωμαίο συγγραφέα, ο τέλειος ρήτορας οφείλει να έχει πολύπλευρες γνώσεις όχι μόνο επάνω σε κάθε είδος λόγου, αλλά και επάνω σε διαφορετικούς τομείς του επιστητού

---

¹⁰⁹ AKυΓ³ (2002) 480.

(όπως για παράδειγμα η φιλοσοφία), ούτως ώστε να μπορεί με μεγαλύτερη δεξιοτεχνία να χειρίζεται ένα ζήτημα:

Ac mea quidem sententia nemo poterit esse omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus. Etenim ex rerum cognitione efflorescat et redundet oportet oratio. Quae, nisi subest res ab oratore percepta et cognita, inanem quandam habet elocutionem et paene puerilem. (Cic., *De Or.* 1.20)

Η σε βάθος γνώση (*scientia*) σπουδαίων τεχνικών ζητημάτων και τεχνών (*omnium rerum magnarum atque artium*) αποτελεί για τον Κικέρωνα τη σημαντικότερη προϋπόθεση για την επιτυχή κατάρτιση του ρήτορα. Δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να είναι προσανατολισμένος σε ένα συγκεκριμένο είδος, αλλά οφείλει να ενδιαφέρεται εξίσου και για τα τρία είδη, επεκτείνοντας τις γνώσεις του ακόμα και σε θέματα που αφορούν άλλες τέχνες.¹¹⁰ Στη συνέχεια του έργου ο Κικέρων διασαφηνίζει αυτή την άποψη: ο ιδανικός ρήτορας πρέπει να ομοιάζει στους δημόσιους αγορητές ως προς την οξύτητα των επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί, στους ηθικούς φιλοσόφους ως προς τη διατύπωση αξιομνημόνευτων ηθικών ρήσεων (*sententiae*), στους ποιητές ως προς τη χρήση ορθού λεξιλογίου, στους νομικούς ως προς τη μνήμη, στους τραγωδούς ως προς την κατάλληλη φωνητική χροιά και στους εν γένει ηθοποιούς ως προς τη χρήση χειρονομιών.¹¹¹

Το ενδιαφέρον του ανώνυμου συγγραφέα για το πρότυπο του ιδανικού ρήτορα προσφέρει συγχρόνως σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη βιοεργογραφία του Κύπριου ρήτορα. Ως παράδειγμα προς αποφυγήν (*exemplum negativum*) αποτιμάται η ρητορική δραστηριότητα του Ζήνωνα:¹¹² είναι εκείνος που καλλιέργησε τη δικανική

---

¹¹⁰ Fantham (2004) 88.

¹¹¹ *in oratore autem acumen dialecticorum, sententiae philosophorum, verba prope <iam> poetarum, memoria iuris consultorum, vox tragoedorum, gestus paene summorum actorum est requirendus.* (Cic., *De orat.* 1.128)

¹¹² Σύμφωνα με το θεωρητικό σύστημα ανάλυσης παραδειγμάτων (*exempla*) του Demoen (1997), οι βυζαντινοί συγγραφείς μετέρχονται παραδείγματα, προκειμένου να πείσουν το ακροατήριο (ή τους αναγνώστες) για την αλήθεια των λεγομένων τους. Βλ. Demoen (1997) 153: ο ανώνυμος συγγραφέας χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τον Ζήωνα και τους υπόλοιπους συγγραφείς, προκειμένου να πείσει τους αναγνώστες του σχετικά με την προαπαιτούμενη κατάρτιση που πρέπει απαραίτητως να έχει ο ιδανικός ρήτορας.

ρητορική σε βάρος του συμβουλευτικού και επιδεικτικού είδους. Η φράση *ὁ δὲ Ζήνων δικάζεσθαι μόνον εἰδὼς ῥήτωρ ἤκουε* τονίζει την επαγγελματική ενασχόλησή του με δικαστικές υποθέσεις. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν υπερασπιζόταν πολίτες στα δικαστήρια, ή αν απλώς συνέτασσε μελέτες επάνω σε εξειδικευμένα θέματα δικανικής ρητορικής ή ακόμα και τα δύο. Το ρήμα *δικάζεσθαι* σημαίνει κατά κύριο λόγο δικάζω, οδηγώ σε δίκη, αποφασίζω,¹¹³ αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση μάλλον υπονοείται ότι ο Ζήνων εργάστηκε ως λογογράφος, υπερασπιζόμενος πολίτες στα δικαστήρια και συντάσσοντας θεωρητικές πραγματείες δικανικής ρητορικής. Αυτή η διπλή επαγγελματική δραστηριότητα αποτελούσε άλλωστε συνήθη πρακτική της περιόδου.

Ενώ ο ανώνυμος συγγραφέας αναφέρει την καταγωγή του ρήτορα Θηραμένη, δεν κάνει καμία απολύτως μνεία στον τόπο καταγωγής του Ζήωνα και του Γοργία. Η αποσιώπηση αυτή σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνει ότι οι δύο ρήτορες ήταν ασήμαντοι ή ότι ο συγγραφέας της συγκεκριμένης πραγματείας τούς θεώρησε λιγότερο γνωστούς σε σχέση με τον Θηραμένη, αφού ο Γοργίας για τον οποίο γίνεται λόγος είναι ο μεγάλος σοφιστής του πέμπτου αι. π.Χ. από τους Λεοντίνους. Το γεγονός ότι δίπλα σε τόσο μεγάλες προσωπικότητες, όπως ο σοφιστής Γοργίας και ο γνωστός Αθηναίος Θηραμένης, τοποθετείται και ο Ζήνων υποδεικνύει τη φήμη την οποία *post mortem* εκείνος απέκτησε. Εξάλλου η ταύτιση με τον ιδρυτή της Στοάς Ζήωνα δεν μπορεί να ισχύει, δεδομένου ότι η αναφορά του ανώνυμου συγγραφέα στην έντονη δικανική δραστηριότητα του Ζήωνα αποκλείει το ενδεχόμενο σύνδεσης με τον ομώνυμο ελληνιστικό φιλόσοφο.

Το έργο του ανώνυμου συγγραφέα επηρέασε (ή επηρεάστηκε από) μία παρόμοια πραγματεία σχολιασμού του έργου *Περὶ στάσεων* του Ερμογένη που χρονολογείται πιθανώς την ίδια περίπου εποχή.¹¹⁴ Σε ελάχιστα σημεία διαφέρουν μεταξύ τους τα δύο έργα με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την απουσία αναφοράς στον ρήτορα Γοργία:

*Διαφέρει δὲ εἶδος μέρους τῶ τὸ μὲν εἶδος ὀλόκληρον ἀποτελεῖν ῥήτορα, τὸ δὲ μέρος οὐ-
οῖον μόνον οἶδε τὸ συμβουλεύειν, μὴ μέντοι γε δικάζεσθαι καὶ πανηγυρίζειν, οὗτος*

---

¹¹³ *LSJ s.v.* “δικάζεσθαι”.

¹¹⁴ Δεν αποκλείεται τα δύο έργα να βασίζονται σε μία κοινή (χαμένη σήμερα) πηγή. Βλ. και *AKuΓ*³ (2002) 480.

ρήτωρ, ὥσπερ Θηραμένης ὁ Κόθορνος συμβουλεύειν καὶ μόνον εἰδὼς ὅμως ῥήτωρ καὶ αὐτὸς ἤκουσαι, Ζήνων δὲ δικάζεσθαι μόνον εἰδὼς ῥήτωρ καὶ αὐτὸς ἤκουεν. (Alter. interpr. Hermog. Stat. 33, 21. Rabe)

Και σε αυτή την περίπτωση ο Ζήνων δέχεται δυσμενή κριτική, καθώς φαίνεται να ασχολείται αμιγῶς με τη δικανική ρητορική δίχως να ενδιαφέρεται για τα άλλα δύο είδη λόγων. Ο ανώνυμος συγγραφέας αναφέρεται στον Θηραμένη και στον Ζήωνα εξ αφορμής του σχολιασμού του έργου *Περὶ στάσεων* του Ερμογένη. Οι θεωρητικές πραγματείες του Ερμογένη απέκτησαν τεράστια σημασία για τους συγγραφείς της βυζαντινής περιόδου περισσότερο από κάθε άλλο ρητορικό σύγγραμμα.¹¹⁵ Ἦδη στην αρχή του έργου γίνεται αναφορά στη διάκριση μεταξύ *εἰδους* και *μέρους*:

Πολλῶν ὄντων καὶ μεγάλων, ἃ τὴν ῥητορικὴν συνίστησι καὶ τέχνην ποιεῖ, καταληφθέντα τε ἐξ ἀρχῆς δηλαδὴ καὶ συγγυμνασθέντα τῷ χρόνῳ σαφῆ τε τὴν ὠφέλειαν παρεχόμενα τῷ βίῳ κὰν ταῖς βουλαῖς κὰν τοῖς δικαστηρίοις καὶ πανταχοῦ, μέγιστον εἶναί μοι δοκεῖ τὸ περὶ διαιρέσεως αὐτῶν καὶ ἀποδείξεως, λέγω δὲ οὐ τῆς ἀπὸ τῶν γενῶν εἰς εἶδη καὶ ἀπὸ τῶν ὄλων εἰς μέρη· (Ερμογ., Περὶ στάσεων 1.1)

Ο Ερμογένης προτίθεται να αναλύσει τα βασικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν έναν άψογα δομημένο λόγο, χρησιμοποιούνται και στα τρία ρητορικά είδη (*κὰν ταῖς βουλαῖς κὰν τοῖς δικαστηρίοις καὶ πανταχοῦ*) και έχουν σπουδαία ηθική ωφέλεια (*ὠφέλειαν παρεχόμενα τῷ βίῳ*). Δεν σχεδιάζει ωστόσο να αναλύσει διεξοδικά τα είδη των ρητορικών γενών, ούτε τα μέρη ενός λόγου (*λέγω δὲ οὐ τῆς ἀπὸ τῶν γενῶν εἰς εἶδη καὶ ἀπὸ τῶν ὄλων εἰς μέρη*). Ἴσως λοιπόν ο ανώνυμος συγγραφέας μεταφέρει, εξ αφορμής της διάκρισης που προτείνει ο Ερμογένης στην αρχή του έργου μεταξύ *μέρους* και *εἰδους*, τον ερμογένειο συλλογισμό από τους ρητορικούς λόγους στους ίδιους τους ρήτορες, επισημαίνοντας ορισμένα παραδείγματα αναποτελεσματικών ρητόρων.

Η επόμενη πηγή που θα μας απασχολήσει είναι το λεξικό της Σούδας, ένα εγκυκλοπαιδικό έργο του δεκάτου περίπου αιώνα, το οποίο περιλαμβάνει σε μορφή αλφαβητικών λημμάτων πληροφορίες σχετικά τον βίο και το έργο πολλών αρχαίων

---

¹¹⁵ Kennedy (1994) 217.

Ελλήνων συγγραφέων και ιστορικών προσωπικοτήτων. Ειδικότερα για τον ρήτορα Ζήνωνα ο συγγραφέας του λεξικού επισημαίνει τα εξής:

Ζήνων, Κιτιεύς. εἰ δὲ ρήτωρ τις ἦν ἢ φιλόσοφος, ἄδηλον. ἔγραψε Περὶ Στάσεων, Περὶ Σχημάτων, Ὑπόμνημα εἰς Ξενοφῶντα, εἰς Λυσίαν, εἰς Δημοσθένην, Περὶ ἐπιχειρημάτων. (Σούδα, s.v. “Ζήνων”)

Ο λεξικογράφος δέχεται πρώτα απ’ όλα την κυπριακή καταγωγή του Ζήωνα δίχως να προσδιορίζει εάν ήταν ρήτορας ή φιλόσοφος. Στη συνέχεια παραθέτει έναν (ενδεικτικό;) κατάλογο έργων, εκκινώντας από θεωρητικές πραγματείες περί ρητορικής (*Περὶ Στάσεων, Περὶ Σχημάτων, Περὶ ἐπιχειρημάτων*) και καταλήγοντας σε σχολιασμένες εκδόσεις παλαιότερων συγγραφέων, όπως του Ξενοφώντα, του Λυσία και του Δημοσθένη. Ἦδη ο προσφερόμενος κατάλογος δεν αφήνει αμφιβολίες ότι ο λεξικογράφος τον ενέτασσε κατά βάση μεταξύ των ρητόρων και όχι των φιλοσόφων. Η απαρίθμηση των παραπάνω έργων επιτρέπει την αποτίμηση του εύρους των ερευνητικών ενασχολήσεων του Ζήωνα, δεδομένου ότι ανήκε στον κύκλο των συγγραφέων που συνέθεταν πραγματείες σχετικά με ζητήματα ρητορικής. Επιπλέον η αναφορά σε ερμηνευτικά υπομνήματα παλαιότερων κειμένων τον τοποθετεί στην χωρία των ρητόρων της αυτοκρατορικής περιόδου, συνήθης πρακτική των οποίων ήταν (πέρα από την σύνθεση ρητορικών λόγων) ο υπομνηματισμός γνωστών έργων της αρχαιότητας.

Η έλλειψη χρονολογικού προσδιορισμού συνιστά εν μέρει εμπόδιο στην ταύτιση του Ζήωνα της Σούδας με τον Κύπριο ρήτορα του δευτέρου αιώνα. Εξαιτίας όμως της παρουσίας έργων αμιγώς ρητορικών ενισχύεται ακόμη περισσότερο η μεταξύ τους ταύτιση. Σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική, ο λεξικογράφος παραθέτει κατά χρονολογική σειρά τα πρόσωπα που έφεραν το ίδιο όνομα. Στην περίπτωση του Ζήωνα παρατίθενται επτά συνολικά ομώνυμα πρόσωπα, εκκινώντας από τον γνωστό προσωκρατικό φιλόσοφο του πέμπτου αιώνα π.Χ. και καταλήγοντας στον αυτοκράτορα των ετών 476-491 μ.Χ.¹¹⁶ Ο Ζήνων ο ρήτωρ αναφέρεται πέμπτος κατά σειρά, μετά τον Σιδώνιο φιλόσοφο και διάδοχο του μεγάλου ιδρυτή της Στοάς και πριν τον Αλεξανδρινό Ζήωνα, του εταίρου του Πρόκλου (5^{ος} αι. μ.Χ.). Το χρονολογικό χάσμα ανάμεσα στους δύο συγγραφείς (3^{ος} π.Χ.-5^{ος} μ.Χ. αι.) επιτρέπει τη

¹¹⁶ *AKvΓ*³ (2002) 460.

χρονολογική τοποθέτηση του Ζήνωνα του ρήτορα στον δεύτερο αιώνα μ.Χ., όπως διαφαίνεται και από τις υπόλοιπες πηγές.¹¹⁷

Ο λεξικογράφος δεν φαίνεται σίγουρος εάν ο Ζήνων ήταν ρήτορας ή φιλόσοφος. Στο ερώτημα αυτό δίνεται απάντηση από τον ίδιο τον συγγραφέα, από τη στιγμή που απαριθμεί έργα αμιγώς ρητορικά. Ωστόσο πολλοί ρήτορες της αυτοκρατορικής περιόδου είχαν φιλοσοφικές ανησυχίες, όπως αντιστοίχως και πολλοί φιλόσοφοι ασχολούνταν τότε με ζητήματα ρητορικής.¹¹⁸ Ακόμα και ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ο μεγάλος στωικός φιλόσοφος, μελέτησε συστηματικά τη ρητορική θεωρώντας τη ξεχωριστή υποκατηγορία της λογικής. Συνεπώς, ενδέχεται ο Ζήνων να ήταν κατά βάση ρήτορας δίχως να αποκλείεται να μελετούσε και φιλοσοφικά ζητήματα, καθώς έζησε σε μία εποχή κατά την οποία η διαμάχη μεταξύ ρητορικής και φιλοσοφίας είχε αρχίσει ουσιαστικά να αποδυναμώνεται.¹¹⁹

Κατά τον δωδέκατο αιώνα ο Τζέτζης επέδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τους αρχαίους συγγραφείς και συνέταξε εκτενείς πραγματείες σχολιασμού παλαιότερων κειμένων. Μία τέτοια πραγματεία αφορά και τον ρήτορα Ερμογένη. Στον πρόλογο του έργου αναφέρει πως και άλλοι συγγραφείς πριν τον Ερμογένη επιχείρησαν να γράψουν έργα *Περί ιδεῶν*, όπως για παράδειγμα ο Διονύσιος, ο Βασιλίσκος, ο Ζήνων και ο Ζώσιμος:

Ὅποσοι δὲ ἦσαντο τεταραγμένως εἶπον· πρὸ Ἑρμογένους ἔγραψαν καὶ ἄλλοι γὰρ ιδέας, αὐτὸς ὁ Διονύσιος, σὺν ᾧ καὶ Βασιλίσκος, καὶ Ζήνων δὲ καὶ Ζώσιμος, ἀνὴρ Ἀσκαλωνίτης, καὶ σὺν ἐκείνοις ἕτεροι, ὧν περ ἐῶ τὰς κλήσεις. (Tzet. Hermog. IV. 126.4-8 Cramer, Anecd. Gr. Oxon.)

Ο Ζήνων συγκαταλέγεται στη χωρία των συγγραφέων που συνέταξαν πραγματείες *Περί ιδεῶν*. Αναφέρεται μαζί με τον Διονύσιο, που δεν είναι άλλος από τον Αλικαρνασσέα, τον Βασιλίσκο και τον Ζώσιμο, οι οποίοι υπήρξαν δημοφιλείς ρήτορες του δεύτερου αιώνα. Συνεπώς η σχετική χρονολόγηση του Ζήωνα στον δεύτερο μ.Χ. αιώνα προβάλλει ως λίαν πιθανή, δεδομένης της συμπαράταξής του με

---

¹¹⁷ *AKvΓ*³ (2002) 460.

¹¹⁸ Marrou (1948) 314.

¹¹⁹ Kasulke (2005) 383.

συγγραφείς της ίδιας περίπου περιόδου.¹²⁰ Ο Βασιλίσκος είναι μάλλον το ίδιο ιστορικό πρόσωπο με τον Βασιλικό που αναφέρεται στην πραγματεία του Συριανού που εξετάστηκε παραπάνω.¹²¹ Η πρόθεση του Τζέτζη να μην αναφέρει ονομαστικά άλλους συγγραφείς εκτός από τους τέσσερις που έχει ήδη μνημονεύσει (*καὶ σὺν ἐκείνοις ἕτεροι, ὥνπερ ἐὼ τὰς κλήσεις*) καταδεικνύει της φήμης του ρήτορα Ζήωνα, καθώς το όνομά του είναι για τον βυζαντινό λόγιο συνυφασμένο με μία δημοφιλή πραγματεία *Περὶ ἰδεῶν*. Επομένως το παραπάνω απόσπασμα επιτελεί διπλό ρόλο: αφενός τοποθετεί τον Ζήωνα στο χρονικό διάστημα του δευτέρου αιώνα και αφετέρου επιβεβαιώνει τη φήμη που είχε αποκτήσει ο Κύπριος ρήτορας, καθώς μνημονεύεται το όνομά του μαζί με πασίγνωστους ρήτορες.

Έχοντας εξετάσει όλες τις διαθέσιμες πηγές που αναφέρονται στον Ζήωνα, μπορούμε να οδηγηθούμε σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα. Πρώτον ο Ζήων καταγόταν από το Κίτιο, όπως αναφέρει το λεξικό της Σούδας. Ο Φιλόστρατος τον χαρακτηρίζει ως Αθηναίο, αν και αυτό το προσωνύμιο ενδεχομένως αφορά την παραμονή του εκεί με σκοπό την πραγματοποίηση σπουδών ή την παράδοση μαθημάτων.

Η επόμενη πληροφορία είναι ότι έζησε περίπου τον δεύτερο αιώνα. Σε αυτή τη χρονολογική περίοδο συμφωνούν τόσο το λεξικό της Σούδας, που παραθέτει χρονολογικά όλους τους συγγραφείς με το όνομα Ζήων, όσο και οι υπόλοιπες πηγές. Ειδικότερα ο Φιλόστρατος τον θεωρεί δάσκαλο του Αντίπατρου του σοφιστή, ο οποίος έζησε τον δεύτερο αιώνα· ο Συριανός υποστηρίζει ότι έδρασε την ίδια περίπου εποχή με τον Βασιλικό του δευτέρου αιώνα, όπως επίσης και ο Τζέτζης, ο οποίος παραθέτει τον όνομα του Κύπριου ρήτορα δίπλα σε πολύ γνωστούς συγγραφείς της ίδιας εποχής.

Οι πηγές συγκλίνουν επίσης στην άποψη ότι ο Ζήων ήταν διάσημος ρήτορας, ότι δίδασκε την τέχνη του λόγου και ότι εξασκούσε συνάμα το επάγγελμα του λογογράφου. Στο λεξικό της Σούδας αναφέρονται συγγράμματά του, τα οποία αφορούσαν τη θεωρία της ρητορικής τέχνης, ενώ ο Συριανός του αποδίδει μία

---

¹²⁰ Με μοναδική εξαίρεση τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά, που έζησε την εποχή του Αυγούστου.

¹²¹ Ο Βασιλίσκος ταυτίζεται με τον Βασιλικό, τον ρήτορα του δευτέρου αιώνα. Για την ομοιότητα των δύο συγγραφέων βλ. Brzoska (1897) και *AKvI*³ (2002) 472.

πραγματεία σχετική με τον Δημοσθένη και ο Τζέτζης ένα έργο *Περὶ ἰδεῶν*. Οι δύο ανώνυμοι συγγραφείς που προαναφέρθηκαν τον θεωρούν δημόσιο αγορητή που καλλιέργησε με θέρμη το δικανικό είδος. Ταυτόχρονα η δραστηριότητά του ως ρητοροδιδασκάλου διαφαίνεται από τις πληροφορίες που παραθέτει ο Sulpicius Victor, ο οποίος είχε στη διάθεσή του τις θεωρητικές πραγματείες περί ρητορικής του Κύπριου συγγραφέα.

Σε γενικές γραμμές οι μαρτυρίες σχετικά με τη βιοεργογραφία του Ζήνωνα εστιάζουν σε τέσσερα βασικά για την έρευνά μας χαρακτηριστικά: ότι υπήρξε Κύπριος ρήτορας του δευτέρου αιώνα, συνέταξε εξειδικευμένες θεωρητικές πραγματείες επάνω στην τέχνη του λόγου, εργαζόταν ως δάσκαλος ρητορικής εκπαιδεύοντας νεαρούς μαθητές που ήθελαν να εργαστούν μελλοντικά ως ρήτορες και διετέλεσε δημόσιος αγορητής (ή και λογογράφος), καθώς ασχολούνταν ενεργά με τη δικανική ρητορική. Βάσει των παραπάνω συμπερασμάτων θα εμβαθύνουμε στην δραστηριότητα του Ζήνωνα ως ρήτορα, επιχειρώντας να αναλύσουμε το περιεχόμενο των τίτλων των έργων του και να ερμηνεύσουμε τα πενιχρά σωζόμενα αποσπάσματα πραγματειών του.

2) Η εργογραφία του ρήτορα Ζήνωνα

Από τις προαναφερθείσες μαρτυρίες προκύπτει ότι ο Ζήνων ο Κιτιεύς υπήρξε διακεκριμένος ρήτορας του δευτέρου αιώνα, ο οποίος συνέγραψε πραγματείες περί ρητορικής. Του αποδίδονται έργα σχετικά με την επιχειρηματολογία (*Περὶ ἐπιχειρημάτων*), τις *ιδέες* (*Περὶ ἰδεῶν*), τις *στάσεις* (*Περὶ στάσεων*), τα σχήματα λόγου (*Περὶ σχημάτων*) καθώς και μία σειρά υπομνημάτων γνωστών συγγραφέων της αρχαιότητας, όπως του Δημοσθένη, του Ξενοφῶντα και του Λυσία (*Υπόμνημα εἰς Δημοσθένην, εἰς Ξενοφῶντα, εἰς Λυσίαν*). Η ενασχόληση του Ζήωνα με τον υπομνηματισμό παλαιότερων ρητόρων και η συγγραφή εγχειριδίων σχετικά με ρητορικά ζητήματα επιβεβαιώνει το έντονο ενδιαφέρον του για την τέχνη του λόγου. Στην ενότητα που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τους τίτλους και το περιεχόμενο των συγγραμμάτων του.

2.1) *Περὶ ἐπιχειρημάτων*

Η παλαιότερη συστηματική προσέγγιση των επιχειρημάτων εντοπίζεται στο πρώτο βιβλίο της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη. Το επιχείρημα ορίζεται ως *πίστις* αποτελώντας είδος ρητορικής απόδειξης (*ἀπόδειξις*) που ονομάζεται ενθύμημα (*ἐνθύμημα*)¹²² και διακρίνεται (αναλόγως με τα μέσα που χρησιμοποιούνται για να πείσουν τον δέκτη) σε *ἔντεχνον* και *ἄτεχνον πίστιν*.¹²³ Οι *ἔντεχνες πίστεεις* διακρίνονται με τη σειρά τους σε τρεις υποκατηγορίες: επιχειρήματα που αφορούν τον χαρακτήρα του ομιλητή (*ἐν τῷ ἦθει τοῦ λέγοντος*), η δημιουργία συγκεκριμένης προδιάθεσης στο ακροατήριο (*ἐν τῷ τὸν ἀκροατὴν διαθεῖναι πῶς*) και τέλος ο ίδιος ο αποδεικτικός λόγος (*αἰ δὲ ἐν αὐτῷ τῷ λόγῳ διὰ τοῦ δεικνύναι ἢ φαίνεσθαι δεικνύναι*) [Αριστ., *Ρητ.* 1356a 1-4]. Παρόλο που και άλλοι συγγραφείς μετά τον Αριστοτέλη προέβησαν σε

---

¹²² *ἐπεὶ δὲ φανερόν ἐστιν ὅτι ἡ μὲν ἔντεχνος μέθοδος περὶ τὰς πίστεεις ἐστίν, ἡ δὲ πίστις ἀπόδειξις τις [...]* ἔστι δ' ἀπόδειξις ρητορικὴ ἐνθύμημα. (Αριστ., *Ρητ.* 1355a 4-7)

¹²³ *Τῶν δὲ πίστεων αἰ μὲν ἄτεχνοὶ εἰσὶν αἰ δ' ἔντεχνοι. ἄτεχνα δὲ λέγω ὅσα μὴ δι' ἡμῶν πεπόρισται ἀλλὰ προὔπηρχεν (...)* ἔντεχνα δὲ ὅσα διὰ τῆς μεθόδου καὶ δι' ἡμῶν κατασκευασθῆναι δυνατόν, ὥστε δεῖ τούτων τοῖς μὲν χρῆσασθαι, τὰ δὲ εὐρεῖν. (Αριστ., *Ρητ.* 1355a 35-39)

συστηματοποίηση των επιχειρημάτων,¹²⁴ δεν σώζεται καμία τέτοια πραγματεία, παρά μόνο ελάχιστα αποσπάσματα γενικότερων ελληνικών και λατινικών ρητορικών πραγματειών.

Στον Αναξιμένη από τη Λάμψακο αποδίδεται η *Ρητορική προς Αλέξανδρον*, η οποία εσφαλμένα συγκαταλεγόταν στα έργα του Αριστοτέλη.¹²⁵ Οι διαφορές με την αριστοτελική *Ρητορική* είναι εμφανείς, με πιο σημαντική τη διαίρεση των ρητορικών λόγων όχι σε τρία, αλλά σε επτά διαφορετικά είδη. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι τα *ένθυμματα* δεν αποτελούν επιχειρήματα με τη στενή (ρητορική) σημασία του όρου, εφόσον δεν συνάγονται από ενάντιες προτάσεις.¹²⁶

Ο Κικέρων στο έργο *De Inventione* ορίζει το επιχείρημα ως *confirmatio* και υποστηρίζει ότι *confirmatio est, per quam argumentando nostrae causae fidem et auctoritatem et firmamentum adiungit oratio*,¹²⁷ θεωρώντας ότι η επιχειρηματολογία προσδίδει εμπιστοσύνη (*fidem*), κύρος (*auctoritatem*) και βεβαιότητα (*firmamentum*) στον ρητορικό λόγο. Επομένως η έκθεση επιχειρημάτων αποτελεί το κεντρικό τμήμα ενός λόγου που προεξαγγέλλεται από το προοίμιο (*exordium*) και από την αφήγηση (*narratio*).¹²⁸

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς συμφωνεί με τον Αριστοτέλη ως προς τον ορισμό του ενθυμήματος, καθώς για εκείνον το *ένθύμημα* αποτελεί διεξοδικό ρητορικό επιχείρημα με το οποίο γίνεται ο λόγος πιο σοβαρός, εγείροντας παράλληλα συναισθήματα στο ακροατήριο.¹²⁹

---

¹²⁴ Ο Κοϊντιλιανός είχε γνώση παλαιότερων θεωριών περί επιχειρηματολογίας (*probatio*), εφόσον αναφέρει πως η αντίστοιχη θεωρία του Αριστοτέλη αποτελούσε στην εποχή του την πιο διαδεδομένη ανάλυση: *Ac prima quidem illa partitio ab Aristotele tradita consensum fere omnium meruit, alias esse probationes quas extra dicendi rationem acciperet orator, alias quas ex causa traheret ipse et quodam modo gigneret; ideoque illas vos, id est inartificiales, <has έντέχνους, id est artificiales,> vocauerunt.* (Quint., *Inst. Orat.* 5.1.1)

¹²⁵ Heath (2009β) 61.

¹²⁶ *Ένθυμματα δέ έστιν ού μόνον τὰ τῶ λόγῳ και τῆ πράξει εναντιούμενα, αλλά και τοῖς άλλοις άπασι.* (Αναξ., *Ρητ. προς Αλεξ.* 10.1)

¹²⁷ Cic., *De Inv.* 1.34.

¹²⁸ Lausberg (1998) 160-161.

¹²⁹ *έν δέ τοῖς άποδεικτικοῖς διαλλάττειν άν δόξειεν Ίσαῖος Λυσίου τῶ τε μή κατ' ένθύμημά τι λέγειν αλλά κατ' έπιχείρημα και τῶ μή βραχέως αλλά διεξοδικῶς μηδὲ άπλῶς άλλ' άκριβῶς αύξειν τε μάλλον και δεινότερα ποιειν τὰ πράγματα και τὰ πάθη ποιειν γεννικώτερα* (Διον. Αλικ., *Ίσαῖος* 16.6).

Ο Κοϊντιλιανός ακολουθώντας την αριστοτελική *Ρητορική* διακρίνει σε άτεχνες και έντεχνες πίστεις τα επιχειρήματα,¹³⁰ όπως αντιστοίχως και ο Fortunatianus (μέσα 4^ο αι. μ.Χ.), ο οποίος στη δική του ρητορική τέχνη (*Ars rhetorica*) συμφωνώντας ως προς το αριστοτελικό σύστημα επιχειρηματολογίας (*argumentatio*) διακρίνει τα επιχειρήματα σε *inartificialia* και *artificialia*.¹³¹

Καμία ωστόσο αμιγώς προορισμένη για τα επιχειρήματα πραγματεία δεν έχει σωθεί, οπότε η ανασύνθεση σε γενικές γραμμές του περιεχομένου του συγγράμματος *Περὶ ἐπιχειρημάτων* του Ζήνωνα του ρήτορα θα βασιστεί στις έως τώρα σποραδικές αναλύσεις προγενέστερων ρητόρων επάνω στο σύστημα των επιχειρημάτων.

Η αριστοτελική διάκριση μεταξύ άτεχνων και έντεχνων πίστεων, η οποία είχε παγιωθεί στις μετααριστοτελικές ελληνικές και λατινικές πραγματείες, θα πρέπει να περιλαμβανόταν και στο σύγγραμμα του Ζήωνα. Η διμερής αυτή διάκριση θα επέτρεπε στον συγγραφέα την αναλυτική παρουσίαση καθενός άτεχνου και έντεχνου επιχειρήματος, ενώ θα προσφέρονταν αντίστοιχα παραδείγματα που θα επιβεβαίωναν τις απόψεις του ρήτορα. Όπως τονίστηκε παραπάνω, οι διαθέσιμες πραγματείες περί επιχειρημάτων αποτελούν μέρος μίας γενικής πραγμάτευσης της ρητορικής, συνεπώς δεν θίγονται παρά μόνο ορισμένα ζητήματα. Το έργο του Ζήωνα, το οποίο ήταν προσανατολισμένο αμιγώς στα επιχειρήματα, θα ευνοούσε τη λεπτομερή επεξεργασία της κατηγοριοποίησης των *ἐνθυμημάτων*. Η αποτίμηση προγενέστερων περί επιχειρημάτων εγχειριδίων θα μπορούσε να αποτελεί ένα ακόμα γνώρισμα του έργου του Ζήωνα, καθώς η γενικότερη τάση των ρητόρων της εποχής υπαγόρευε την άσκηση κριτικής επάνω σε παλαιότερα συγγράμματα λόγω της αδυναμίας τους να προσεγγίσουν ολιστικά και με επιτυχία το εκάστοτε ζήτημα. Για το λόγο αυτό συχνά παρουσιάζονται ρητορικά εγχειρίδια ως απάντηση σε προγενέστερες πραγματείες που δεν ήταν πλέον ικανοποιητικές και σύμφωνες με τα νέα δεδομένα.¹³²

---

¹³⁰ Βλ. ανωτέρω σημ. 99.

¹³¹ *Quod argumenta ea sunt, quibus causa adprobatur, argumentatio vero est elocutio, qua argumenta ipsa verbis explicantur* (Fortun., *Ars rhet.* 2.23).

¹³² Στους προλόγους αρκετών ρητορικών πραγματειών αναφέρεται η αναποτελεσματικότητα των παλαιότερων έργων ως βασική αιτία για τη συγγραφή ενός νέου εγχειριδίου. Βλ. και την κριτική του Συριανού στους υπομνηματιστές του Δημοσθένη ή την κριτική του Τζέτζη στους συγγραφείς διαφόρων *Περὶ ἰδεῶν* έργων.

2.2) *Περὶ ἰδεῶν*

Αν και καμία αυτούσια πραγματεία *Περὶ ἐπιχειρημάτων* δεν σώζεται από την αρχαιότητα, έχουμε την τύχη να διαθέτουμε μία πολύτιμη *Περὶ ἰδεῶν* πραγματεία από τον Ερμογένη, η οποία δύναται να λειτουργήσει υποστηρικτικά στην προσέγγιση του ομώνυμου έργου του Ζήνωνα.

Το σύγγραμμα *Περὶ ἰδεῶν* θεωρείται σήμερα γνήσιο έργο του περίφημου ρήτορα του δευτέρου αιώνα Ερμογένη. Ο συγγραφέας συλλαμβάνει την *ἰδέα* ως υφολογική ιδιότητα και διακρίνει επτά συνολικά *ἰδέες* που ανευρίσκονται σε κάθε είδος λόγου.¹³³ Το ερμογένειο σύστημα καθίσταται λεπτομερέστερο σε σχέση με προηγούμενες πραγματείες, τις οποίες ο ίδιος ο ρήτορας κρίνει ως ανεπαρκείς.¹³⁴ Επί της ουσίας το έργο του Ερμογένη συγκεντρώνει τις υφολογικές έρευνες προηγούμενων συγγραφέων εξελίσσοντας το σύστημα των *ἰδεῶν* που καθορίζουν τα είδη του λόγου (επιδεικτικό, δικανικό, συμβουλευτικό).¹³⁵

Όπως τονίστηκε παραπάνω, η πραγματεία *Περὶ ἰδεῶν* του Ζήνωνα είναι μάλλον προγενέστερη της αντίστοιχης του Ερμογένη. Ο Αθηναίος ρήτορας αποτιμά αρνητικά τους παλαιότερους συγγραφείς που συνέθεσαν παρόμοια εγχειρίδια εντάσσοντας ενδεχομένως και τον Ζήνωνα σε αυτή την κατηγορία, αν και μία τέτοια άποψη είναι απολύτως υποθετική.

Το κατά πόσο ο Ζήνων είχε αναπτύξει ένα σύστημα *ἰδεῶν* όμοιο με εκείνο του Ερμογένη είναι ένα θέμα προς συζήτηση. Οπωσδήποτε το έργο θα αφορούσε την κατηγοριοποίηση των υφολογικών ιδιοτήτων, δίχως όμως να συμπίπτει απολύτως με την ερμογένεια ταξινόμηση. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ο Αθηναίος συγγραφέας αποτελούσε υπόδειγμα ρήτορα, ο οποίος λόγω της οξύνοιας και της ικανότητάς του κατήρτισε ένα σχεδόν πλήρες σύστημα ρητορικής τέχνης που επηρέασε τους κατοπινούς συγγραφείς.¹³⁶ Ενδέχεται λοιπόν το έργο *Περὶ ἰδεῶν* του Ζήνωνα να ήταν

¹³³ Pernot (2005) 256.

¹³⁴ οὕτω δὲ ὄντος μεγάλου τε καὶ ἀναγκαίου τοῦ περὶ τῶν ἰδεῶν λόγου καὶ τοῖς ἐργάζεσθαι ταῦτα καὶ τοῖς εἰδέναι κρίνειν βουλομένοις, τοῖς δὲ ἄμφω καὶ πολὺ μᾶλλον, οὐ χρὴ θαυμάζειν, εἰ μὴ ῥάδιον αὐτὸν μὴδ' οἶον ἀπλῆς τινος δεῖσθαι πραγματείας ὄντα εὐρίσκοιμεν. (Ερμογ., *Περὶ ἰδεῶν* 1.1.25)

¹³⁵ Pernot (2005) 259.

¹³⁶ Ερμογένης δέ, ὃν Ταρσοὶ ἤνεγκαν, πεντεκαίδεκα ἔτη γεγονὼς ἐφ' οὕτω μέγα προὔβη τῆς τῶν σοφιστῶν δόξης, ὡς καὶ Μάρκῳ βασιλεῖ παρασχεῖν ἔρωτα ἀκροάσεως· ἐβάδιζε γοῦν ἐπὶ τὴν ἀκρόασιν αὐτοῦ ὁ Μάρκος καὶ ἦσθη μὲν διαλεγόμενος, ἐθαύμαζε δὲ σχεδιάζοντος, δωρεὰς δὲ λαμπρὰς ἔδωκεν. (Φιλόστρ., *Βίοι Σοφ.* 2.577)

πιο απλοϊκό και λιγότερο συστηματικό σε σχέση με του Ερμογένη. Οπωσδήποτε όμως θα είχε μελετήσει και ο κύριος ρήτορας τις παλαιότερες συναφείς υφολογικές μελέτες και θα είχε εξαγάγει βασικά συμπεράσματα τα οποία ανέπτυξε περαιτέρω ο Ερμογένης, οικοδομώντας το δικό του θεωρητικό σύστημα *ιδεῶν*.

2.3) *Περὶ στάσεων*

Για μία ακόμη φορά τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Ζήνωνα συμπίπτουν με τα αντίστοιχα του Ερμογένη, στον οποίο αποδίδεται μία πραγματεία *Περὶ Στάσεων*. Η *στάσις* αποτελεί τεχνικό όρο της δικανικής κυρίως ρητορικής, όπου τίθεται μία κεντρικής σημασίας ερώτηση στην αρχή της ακροαματικής διαδικασίας, με την οποία εξετάζεται ενδελεχώς το διακύβευμα της μηνυτήριας αναφοράς.¹³⁷ Ο όρος προέρχεται από τον αντιθετικό χαρακτήρα που διέπει τη νομική διαδικασία, διότι προϋποθέτει δύο αντίπαλες πλευρές που διαφωνούν για ένα ζήτημα. Η συστηματική μελέτη των *στάσεων* ξεκινά ήδη κατά την ελληνιστική εποχή, όταν ο Ερμαγόρας από την Τήμνο (μέσα 2^{ου} αι. π.Χ.) συνέθεσε αντίστοιχη πραγματεία.¹³⁸ Ο Ερμογένης συγκέντρωσε τα πορίσματα παλαιότερων ρητόρων (συμπεριλαμβανομένων του Ερμαγόρα, του Μινουκιανού¹³⁹ και του Ζήωνα του Κύπριου) και τα προσάρμοσε στη δική του θεωρία.

Στην ίδια γραμμή ανάλυσης των *στάσεων* οφείλει να ενταχθεί και το σύγγραμμα του Ζήωνα. Δεδομένου ότι υπήρξαν πολλές πραγματείες πριν από εκείνον που προσέγγιζαν το συγκεκριμένο ζήτημα, είναι αρκετά πιθανό να επηρεάστηκε ο Ζήνων από αυτές, να τις αποτίμησε κριτικά και να προχώρησε σε μία

---

¹³⁷ Lausberg (1998) 42.

¹³⁸ *AKvΓ³* (2002) 462. Ωστόσο, ο Thompson (1972) υποστηρίζει ότι τα πρώτα σπέρματα της θεωρίας των *στάσεων* υπήρχαν ήδη στη *Ρητορική* του Αριστοτέλη. Ο Ερμαγόρας, ο συγγραφέας του *Περὶ στάσεων*, δεν πρέπει να συγχέεται με τον ομώνυμο ρήτορα και μαθητή του Θεόδωρου από τα Γάδαρα (πρβ. Quint., *Instit. orat.* 3.1.18) του πρώτου αιώνα ούτε με τον Ερμαγόρα τον νεότερο ρήτορα από τον οποίο δεν έχει διασωθεί καμία πραγματεία. Για τη διάκριση ανάμεσα στους τρεις ρήτορες με το όνομα Ερμαγόρας βλ. Heath (2002).

¹³⁹ Stegemann (1932), *AKvΓ³* (2002) 463. Ο Heath (1996) 70 ταυτίζει τον Μινουκιανό με τον Claudius Minucianus που έζησε την ίδια περίπου εποχή με τον Ερμογένη και συνέταξε πριν από εκείνον το δικό του σύγγραμμα *Περὶ στάσεων*.

προσωπική ερμηνεία των *στάσεων*. Οι τέσσερις *στάσεις* στο θεωρητικό σύστημα του Ερμαγόρα (πρβ. Cic. *De Inv.* 1.10, “*Omnis res, quae habet in se positam in dictione ac disceptatione aliquam controversiam, aut facti aut nominis aut generis aut actionis continet quaestionem*”) διαιρούνται σε δεκατρία μέρη στο έργο του Ερμογένη.¹⁴⁰ Φυσικά ο πολλαπλασιασμός των *στάσεων* δεν μπορεί να συντελέστηκε μόνο από τον Ερμογένη, αλλά όπως φαίνεται οι μεταγενέστεροι του Ερμαγόρα συγγραφείς διέκριναν περισσότερες των τεσσάρων, ίσως και τις ίδιες στον αριθμό με αυτές που προτείνει ο Αθηναίος ρήτορας.¹⁴¹

Το κατά πόσον ο Ζήνων διέκρινε παραπάνω *στάσεις* από τις αντίστοιχες του Ερμαγόρα είναι ένα ερώτημα στο οποίο μπορεί να δώσουν απάντηση οι *Institutiones oratoriae* του Sulpicius Victor. Εφόσον ο Sulpicius είχε ως βασική πηγή τον Ζήωνα, είναι απολύτως λογικό να προέρχεται η κατηγοριοποίηση των δεκατριών *στάσεων* από την πραγματεία *Περὶ στάσεων* του Ζήωνα.¹⁴² Φυσικά ανάμεσα στον Ερμαγόρα και τον Ερμογένη σημειώθηκε σημαντική πρόοδος στην εξέταση των *στάσεων* εξαιτίας της ανάγκης μίας ανανεωμένης και πληρέστερης πραγματείας που θα περιελάμβανε περισσότερες υποδιαιρέσεις. Σε αυτό ακριβώς το πνεύμα φαίνεται πως εντάσσεται και το έργο του Κύπριου ρήτορα.

Ο Συριανός αναφέρεται στο *Περὶ στάσεων* του Ζήωνα, υποστηρίζοντας πως εκείνος, όπως και ο νεότερός του Ερμογένης, τοποθέτησε τον *στοχασμόν* υπεράνω των λογικών και νομικών *στάσεων*:

Μινουκιανὸς μὲν οὖν προτάττει τῶν ἄλλων στάσεων τὸν στοχασμὸν λέγων κατὰ φύσιν εἶναι τοῖς φεύγουσι πρὸ πάσης ἄλλης δικαιολογίας ἐπὶ τὴν ἄρνησιν χωρεῖν· Ζήνων δὲ καὶ Ἐρμογένης καὶ Μητροφάνης προτάττουσι τῶν στάσεων τὸν στοχασμὸν, διότι ἐν πάσαις ταῖς λογικαῖς ἐμπίπτει στάσει, ταύτας δὲ πρὸ τῶν νομικῶν μελετητέον· (Συριαν., *Ἐρμογ. Περὶ στάσεων* 60.8.-14)

Κατά την άποψη του Συριανού ο Μινουκιανός θεωρεί τον *στοχασμόν*, την παντελή δηλαδή άρνηση ενός εγκλήματος, ως πρώτη *στάσιν*, διότι η άρνηση οποιασδήποτε κατηγορίας ανήκει στα εκ φύσεως χαρακτηριστικά του ανθρώπου. Οι κατηγορούμενοι προβάλλουν εν αρχή δικαιολογίες, προκειμένου να αποφύγουν την

¹⁴⁰ Kennedy (1994) 209.

¹⁴¹ Heath (1994β) 115.

¹⁴² Heath (1994α) 17.

ενοχή και τις κυρώσεις που συνεπάγονται. Αντιθέτως ο Ζήνων (συμφώνως προς τον Ερμογένη και τον Μητροφάνη) θεωρεί τον *στοχασμόν* ως πρωτεύουσα *στάσιν* όχι επειδή η άρνηση ενοχής είναι βασικό στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, αλλά επειδή διατρέχει όλες τις λογικές *στάσεις* που τοποθετούνται πριν από τις αντίστοιχες νομικές. Με άλλα λόγια και οι δύο απόψεις προτάσσουν τον *στοχασμόν*, αλλά ο Ζήνων και οι ομόγνωμοί του τον αξιολογούν ως γενικό χαρακτηριστικό που διέπει συνολικά τις (λογικές και νομικές) *στάσεις*. Το γεγονός ότι ο Ζήνων και ο Ερμογένης εκφράζουν διαφορετική άποψη σχετικά με τον *στοχασμόν* δείχνει τον βαθμό επιρροής που άσκησε ο πρώτος στον δεύτερο.

Και ο Sulpicius Victor γνώριζε μία παρόμοια ζηνώνεια θεωρία *Περὶ στάσεων*. Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, αναλύει στη δική του πραγματεία τις κατηγορίες των *στάσεων* (*status*) βασιζόμενος εν μέρει στα διδάγματα του Κύπριου ρήτορα και εν μέρει στη δική του κρίση:

Hic erat ordo re vera ut de statibus protinus traderemus, si non esset a Zenonis vestigiis recedendum: sed professi sumus usuros non nostro esse iudicio, si videbitur res exigere aliquid inserendum esse de meo. (...) reddemus igitur, neque ita multo post, quod ad status attinet: interim videamus, quod ad partes orationis attinet, quae in illis praecepta sunt. (Sulp. Vict., *Instit. orat.* 16)

Ο Sulpicius αισθάνεται υποχρεωμένος να ενημερώσει το αναγνωστικό κοινό πως ό,τι θα ακολουθήσει σχετικά με τις *στάσεις* αποτελεί πρωτίστως ερευνητικό καρπό του Ζήωνα και δευτερευόντως δικό του. Ειδικότερα στο τμήμα του έργου που αφορά την *μετάλημψιν* (*metalempsis/translatio*), το όνομα του Ζήωνα αναφέρεται πολλές φορές. Με τον όρο *μετάλημψις* περιγράφεται η ιδιαίτερη κατηγορία *στάσεων* που αφορά τη δικανική ρητορική, στόχος της οποίας είναι η δημιουργία αμφιβολιών για τη νομιμότητα της δικαστικής διαδικασίας και για την αρμοδιότητα του δικαστηρίου.¹⁴³ Η *μετάλημψις* εθεωρείτο στην αρχαιότητα άλλοτε ως ξεχωριστή

---

¹⁴³ Σύμφωνα με τον Kennedy (1983) 74 η *μετάλημψις* βασίζεται στο κατά πόσον έχει δικαιοδοσία το εκάστοτε δικαστήριο να εκδικάσει μία υπόθεση. Αφότου ο κατηγορούμενος ομολογήσει ότι διέπραξε ένα αδίκημα (*στοχασμός*) γνωρίζοντας ότι παραβαίνει τους νόμους (*ὄρος*) και ότι ενήργησε όπως υπαγόρευε η κατάσταση (*ποιότης*), τότε μπορεί να μετέλθει στη *στάσιν* της *μεταλήμψεως*, προκειμένου να αποδυναμώσει τον ρόλο του δικαστηρίου, ισχυριζόμενος πως οι συγκεκριμένοι δικαστές δεν έχουν το δικαίωμα και την απαραίτητη γνώση να εκδικάσουν μία τέτοιου είδους υπόθεση.

υποκατηγορία *στάσεως* άλλοτε ως σχήμα λόγου που συνδεόταν στενά με τη *συνωνυμία* ή/και τη *μετωνυμία*.¹⁴⁴ Εξαιτίας της δισημίας του όρου, οι λατίνοι ρήτορες απέδωσαν την ελληνική *μετάλημψιν* ως *metalempsis*, *translatio*, *reprehensio*, *praescriptio*.

Ο Sulpicius ειδικότερα αναφέρει τρεις διαφορετικούς όρους με τους οποίους μπορεί να αποδοθεί στα λατινικά ο όρος. Όπως παρατηρεί, οι προγενέστεροι Έλληνες συγγραφείς διαχώριζαν την *μετάλημψιν* ανάμεσα σε ειδική *μετάλημψιν* (*translatio*) και *προγραφήν* (*praescriptio*). Στο σημείο αυτό ασκεί κριτική στον Ζήνωνα, διότι τοποθέτησε την εξέταση της *μεταλήμψεως* πριν από την ποιότητα (*qualitas*) που αποτελεί τη σημαντικότερη προϋπόθεση για τη *μετάλημψιν*:

Metalepsis, sive illa translatio sive illa praescriptio est (nam de utraque dicemus), alium locum forsitan tenere debeat. Nam qualitas prior est, quoniam illa multifariam in alios status spargitur ac plus disputationis desiderat, differatur. Metalepsis, uno nomine apud Graecos, disparem apud quosdam rationem habet; nam hanc Zeno translationem facit, nonnulli praescriptionem. Non alienum sit ergo, ut dixi, utramque cognoscere. Zeno praescriptivas ait causas scripti et voluntatis esse, metalepsin autem translationem facit. (Sulp. Vict., Instit. orat. 42)

Στο παραπάνω απόσπασμα επισημαίνεται αρχικά η δυσκολία ορισμού και ανάλυσης της *μεταλήμψεως*, καθώς η σημασία της διαφοροποιείται στους Έλληνες και στους Ρωμαίους συγγραφείς. Ο Ζήνων εννοεί με τον όρο *μετάλημψις* αυτό που οι Ρωμαίοι απέδιδαν ως *translatio*. Σύμφωνα με την *Rhetorica ad Herennium*, η *translatio* επέφερε αντιλογία (*controversia*) κατά τη διάρκεια της δίκης, καθώς ο κατηγορούμενος (*reus*) μπορούσε χάριν αυτής να μεταθέσει την εκδίκαση της υπόθεσης σε κατοπινή ημερομηνία (*tempus differentum*), είτε να αιτηθεί αλλαγή των κατηγορών (*accusatorem mutandum*) ή του δικαστικού σώματος (*iudices*):

ex translatione controversia nascitur, cum aut tempus differentum, aut accusatorem mutandum, aut iudices mutandos reus dicit. (Rhet. ad Her. 1.22)

---

¹⁴⁴ Burkhardt (2001)1087-1088.

Στην πραγματικότητα εδώ περιγράφεται μία κατηγορία *στάσεως* που δεν είχε πρακτικά καμία σχέση με την ισχύουσα τότε ρωμαϊκή νομική διαδικασία.¹⁴⁵ Πέρα από όλα αυτά διαφαίνεται ο δυναμικός ρόλος της *μεταλήμψεως* που επενεργούσε επί της δικαστικής υπόθεσης μεταβάλλοντάς τη σημαντικά. Θα πρέπει να τονιστεί επομένως η σημασία της θεωρίας του Ζήνωνα σχετικά με την *μετάλημψιν*, η οποία πρόσφερε μαζί με έργα άλλων συγγραφέων το θεωρητικό υπόβαθρο, περιγράφοντας αναλυτικά όχι μόνο τη συγκεκριμένη αλλά εν γένει τις *στάσεις* που χρησιμοποιούνταν στα δικαστήρια.

2.4) Περὶ σχημάτων

Στο λεξιλόγιο της ρητορικής η λέξη *σχῆμα* παραπέμπει στα σχήματα λόγου, στα ποικίλα λεκτικά και νοητικά σχήματα που προσδίδουν ιδιαίτερη χροιά στον λόγο. Στο τρίτο βιβλίο της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη γίνεται αναφορά στη μεταφορά, την παρομοίωση, την παράθεση, την παρήχηση και το ομοιοτέλειτο, ως στοιχεία που διαμορφώνουν τη *λέξιν*, δηλαδή την εκφραστική και υφολογική ποιότητα του ρητορικού λόγου. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η ορθή *λέξις* δύναται να προσδώσει την κατάλληλη εντύπωση στο ακροατήριο/αναγνωστικό κοινό:

οὐ γὰρ ἀπόχρη, τὸ ἔχειν ἅ δεῖ λέγειν, ἀλλ' ἀνάγκη καὶ ταῦτα ὡς δεῖ εἶπεῖν, καὶ συμβάλλεται πολλὰ πρὸς τὸ φανῆναι ποιόν τινα τὸν λόγον. (Αριστ., *Ρητ.* 1403b 15)

Τα σχήματα διανοίας διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση του λόγου, καθώς μπορούν να μετασχηματίζουν τις λέξεις προσδίδοντάς τους διαφορετικό κάθε φορά νόημα. Ως προς τη χρησιμότητα των σχημάτων λόγου συναινούν και άλλοι μεταγενέστεροι του Αριστοτέλη συγγραφείς, όπως ο Ψευδο-Λουκιανός, ο οποίος στο έργο *Δημοσθένους ἐγκώμιον* επαινεί τον Δημοσθένη για την ικανότητά του να εναλλάσσει σε έναν ρητορικό λόγο πολλά και διαφορετικά σχήματα λόγου:

ἐξ ὧν τίς οὐκ οἶδεν, ὁποῖος ὁ Δημοσθένης, ἔφη, σοὶ τὴν ῥητορικὴν ἐγένετο, ταῖς μὲν ἐννοίαις καὶ τοῖς ὀνόμασιν καταπυκνῶν τὸν λόγον, ταῖς δὲ διαθέσεσιν ἐξακριβῶν τὰς

---

¹⁴⁵ Caplan (1964) 39.

πιθανότητας, λαμπρός μὲν τῷ μεγέθει, σφοδρὸς δὲ τῷ πνεύματι, σωφρονέστατος δὲ τὴν τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν νοημάτων ἐγκράτειαν, ποικιλώτατος δ' ἐναλλαγαῖς σχημάτων; (Ψευδο-Λουκ., Δημοσθένους ἐγκώμιον 14.11)

Ο μεγαλύτερος θεωρητικός της εποχής του Αυγούστου, ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, προσφέρει ἐπ' ευκαιρία της πραγμάτευσης παλαιότερων κλασικῶν ρητόρων πληροφορίες σχετικά με την ἀνάγκη των σχημάτων λόγου. Κατὰ τον Διονύσιο, ο Ἰσοκράτης εἶχε την ικανότητα να μετέρχεται τα κατάλληλα για κάθε περίσταση σχήματα ἐπιλέγοντας να τα συμπαρατάσσει ἀρμονικά, χωρίς ὡστόσο να υπερφορτώνει τον λόγο:

τῆς τε ἐκλογῆς τῶν ὀνομάτων καὶ τῆς ἐκ τούτων ἀρμονίας καὶ τῶν περιλαμβανόντων αὐτὰ σχημάτων, ἐκλέγει μὲν εὖ πάνυ καὶ τὰ κράτιστα τῶν ὀνομάτων τίθησιν (...). (Διον. Ἄλικ., Περὶ Ἰσοκράτους 3.4)

Δεδομένης της ἐξοικείωσης των νεαρῶν σπουδαστῶν με τα σχήματα λόγου ὡς μέρους της γενικότερης ρητορικής ἐκπαίδευσης, δεν προκαλεῖ ἐκπληξὴ το γεγονός ὅτι παραδίδονται ἀρκετές πραγματείες ἀμιγῶς προορισμένες για αὐτὸν σκοπό.¹⁴⁶ Ο Ἀλέξανδρος Νουμηνίου ἔγραψε τον δεύτερο αἰῶνα *Περὶ σχημάτων* (το ἔργο διασώζεται σήμερα σε δύο διαφορετικές μορφές, ἐκ των οποίων ἡ μία εἶναι ἐπαυξημένη), το οποίο ἐπηρέασε σε μεγάλο βαθμὸ ἀντίστοιχες βυζαντινές πραγματείες.¹⁴⁷ Προσανατολισμένη στα σχήματα λόγου εἶναι μία σειρά ἀπὸ λατινικά ἐγχειρίδια τα οποία συγκέντρωσε καὶ ἐξέδωσε ο Halm στην ἐκδόσή του με τίτλο *Rhetores latini minores*. Ἐκτὸς ἀπὸ τα ἔργα των Rutilius Lupus, Aquila Romanus, Iulius Rufinianus ἐντοπίζεται καὶ ἓνα ἑμμετρο ἔργο με τίτλο *Carmen incerti de figuris*.¹⁴⁸

Ἡ παραγωγή ἐγχειριδίων περὶ σχημάτων ἀποκαλύπτει την σημασία που ἀπέδιδαν σε αὐτὰ οὐ δάσκαλοι ρητορικής. Στις προαναφερθεῖσες πραγματείες ἡ ὀργάνωση εἶναι λίγο-πολύ ὅμοια: ἀναφέρονται κατὰ ἀλφαβητική σειρά τα σχήματα

---

¹⁴⁶ Ο τρίτος τόμος της ἐκδόσεως *Rhetores Graeci* (1856) του Spengel περιλαμβάνει δεκαπέντε συνολικά πραγματείες περὶ σχημάτων καὶ τρόπων που χρονολογούνται κατὰ την αυτοκρατορική ἐποχή καὶ την Ὑστερη Ἀρχαιότητα.

¹⁴⁷ Conley (2004) 257.

¹⁴⁸ Coletti (2004) 58.

λόγου, δίνεται ορισμός για το καθένα και στη συνέχεια παρατίθενται παραδείγματα για την καλύτερη κατανόησή τους. Η μορφή αυτή παραπέμπει φυσικά σε έργα διδακτικού χαρακτήρα τα οποία αποτελούσαν προϊόντα δασκάλων σχολών ρητορικής. Λόγω της ευχρηστίας τους, χρησιμοποιούνταν από μαθητές που επιθυμούσαν να συνθέσουν λόγους διανθισμένους με ρητορικά σχήματα σε μία προσπάθεια να καλλωπίσουν το έργο τους, μιμούμενοι τους μεγάλους ρήτορες του παρελθόντος.

Παρομοίως η πραγματεία *Περὶ σχημάτων* του Ζήνωνα θα πρέπει να είχε την ίδια δομή και τον ίδιο σκοπό. Το ότι προοριζόταν για τις ρητορικές σχολές αφήνεται να διαφανεί από πηγές, όπως ο Sulpricius Victor, σύμφωνα με τον οποίο ο Ζήνων υπήρξε διάσημος δάσκαλος ρητορικής. Το κατά πόσον ανέλυε όλα τα σχήματα λόγου που αναφέρονται σε άλλες πραγματείες είναι ένα ερώτημα δίχως ασφαλή απάντηση. Σημασία έχει ωστόσο το γεγονός ότι ο Ζήνων ενδέχεται να επηρέασε ή να επηρεάστηκε από το έργο του σύγχρονου του Αλεξάνδρου Νουμηνίου, εφόσον η ακμή του Κύπριου ρήτορα τοποθετείται, όπως είδαμε, γύρω στο ήμισυ του δευτέρου αιώνα. Περαιτέρω χρονολογικές πληροφορίες για τον Αλέξανδρο Νουμηνίου δεν διαθέτουμε, συνεπώς δεν μπορούμε να καθορίσουμε ποιος επηρέασε ποιον και σε τι βαθμό. Δεδομένου ωστόσο ότι και οι δύο αποτέλεσαν πασίγνωστες προσωπικότητες της εποχής οδηγεί στο πιθανό συμπέρασμα ότι τα έργα τους θα πρέπει να συνδέονταν κατά κάποιον τρόπο.

2.5) *Υπόμνημα εἰς Δημοσθένην, εἰς Ξενοφῶντα, εἰς Λυσίαν*

Το ενδιαφέρον του Ζήωνα για τη ρητορική δεν περιορίστηκε μόνο στην συγγραφή εγχειριδίων επάνω σε διάφορα ζητήματα τεχνικού χαρακτήρα, όπως τα επιχειρήματα, οι στάσεις, οι ιδέες και τα σχήματα λόγου, αλλά περιελάμβανε και τον σχολιασμό παλαιότερων συγγραφέων (κυρίως ρητόρων), όπως ο Δημοσθένης, ο Λυσίας και ο Ξενοφών.

Η ερμηνευτική ανάλυση έργων προγενέστερων ρητόρων αποτελούσε στην αρχαιότητα συνήθη πρακτική για τους δασκάλους ρητορικής. Η προσέγγιση των ειδών του λόγου και των συναφών ζητημάτων απαιτούσε πρωτίστως γνώση και οικειοποίηση της παλαιότερης ρητορικής παραγωγής. Τα *Υπομνήματα* αποτελούσαν

τον καρπό της προσπάθειας αυτής. Στις υπομνηματισμένες πραγματείες αναλύονταν παλαιότεροι λόγοι σε διπλό κατά κύριο λόγο άξονα. Αφενός εξεταζόταν το “εξωτερικό περίβλημα” καθενός λόγου: η οργάνωση των μερών (*προοίμιον, διήγησις, πίστις, επίλογος*), η διάταξη των επιχειρημάτων, τα σχήματα λόγου κ.ά. Αφετέρου εξεταζόταν ο βαθύτερος νοηματικός πυρήνας: οι προκείμενες των επιχειρημάτων, οι κατηγορίες των αποδείξεων, η ισχύς των ιδεών, η έγερση συναισθημάτων (*παθοποιία*), η αληθοφάνεια των λεγομένων κ.ά. Συνεπώς τα *Υπομνήματα* αρχαίων συγγραφέων συνιστούσαν πολύτιμες πραγματείες που άπτονταν πολλών ταυτοχρόνως ζητημάτων, αν και, όπως είδαμε, αρκετές τέτοιου είδους πραγματείες αναλώνονταν σε απλές παρατηρήσεις που δεν είχαν καμία βαθύτητα.¹⁴⁹

Πότε εντοπίζονται οι καταβολές ρητορικών υπομνημάτων; Παρόλο που ο υπομνηματισμός ποιητικών έργων ανιχνεύεται ήδη κατά τον έκτο αιώνα π.Χ. με την εμφάνιση των ομηρικών φιλολόγων, δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια η χρονολογική περίοδος εμφάνισης υπομνημάτων ρητορικών έργων. Δεδομένου ότι η τέχνη του λόγου ήκμασε αργότερα κατά την κλασική περίοδο με τους μεγάλους ρήτορες (Λυσία, Δημοσθένη, Ισοκράτη) και ότι η πρώτη γραπτή αναφορά στον κανόνα των δέκα αττικών ρητόρων μαρτυρείται τον πρώτο π.Χ. αιώνα στο έργο του Καικίλιου από την Καλή Ακτή,¹⁵⁰ τα υπομνήματα ρητορικών έργων θα πρέπει να ήταν σε κυκλοφορία ήδη την εποχή του Καικίλιου. Τα παλαιότερα διασωθέντα υπομνήματα ρητόρων που παραδίδονται από την αρχαιότητα είναι τα έργα του Διονύσιου Αλικαρνασσεά. Ο σπουδαίος ρήτορας της αυγούστειας περιόδου συνέθεσε πραγματείες στις οποίες αποτιμούσε καθένα από τους δέκα αττικούς ρήτορες μέσω της εξέτασης του ύφους, της γλώσσας και των ιδεών τους. Συνεπώς, ως πιθανή χρονολογία ανάπτυξης και διάδοσης τέτοιων πραγματειών μπορεί να θεωρηθεί η πρώιμη αυτοκρατορική περίοδος και ειδικότερα ο πρώτος μ.Χ. αιώνας.¹⁵¹

Η ενασχόληση με το ρητορικό έργο του Δημοσθένη αποτελούσε σημαντική δραστηριότητα για τους ρήτορες της αυτοκρατορικής περιόδου.¹⁵² Όπως αναφέρει το

---

¹⁴⁹ Βλ. τα σχόλια του Ερμογένη και του Συριανού σχετικά με τους αναποτελεσματικούς υπομνηματιστές των έργων του Δημοσθένη.

¹⁵⁰ Pernot (2005) 69.

¹⁵¹ *AKvI*³ (2002) 467.

¹⁵² Κατά την εποχή της λεγόμενης Δεύτερης Σοφιστικής οι ρήτορες συνέθεταν *μελέτες* (*declamationes*) βασισμένες σε δημοσθενικά θέματα, επεξεργάζονταν τους λόγους του μεγάλου ρήτορα ενώ παράλληλα αποτιμούσαν το ύφος και τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε. Βλ. Bompaire (1984) 25-26.

λεξικό της Σούδας, ο Ζήνων έγραψε υπόμνημα *Υπὲρ Δημοσθένους* στο οποίο μελετούσε τα έργα του σπουδαίου ρήτορα. Τα υπομνήματα στους δημοσθενικούς λόγους είναι πολλά: ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς έγραψε πραγματεία *Περὶ δεινότητος Δημοσθένους*, ο Καικίλιος από την Καλή Ακτή συνέκρινε τον Δημοσθένη με τον Κικέρωνα και με τον Αισχίνη (*Σύγκρισις Δημοσθένους καὶ Κικέρωνος, Σύγκρισις Δημοσθένους καὶ Αἰσχίνου*), σύγκριση που επιχείρησε και ο Πλούταρχος στους *Βίους του (Βίος Δημοσθένους-Κικέρωνος)*. Ο κατάλογος συνεχίζεται με τον Γενέθλιο, τον Βασιλικό, τον Ζώσιμο Ασκαλωνίτη, τον Διόσκορο και τον Μινουκιανό, οι οποίοι ανέλυσαν τους λόγους του Δημοσθένη, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την οικοδόμηση ενός εξολοκλήρου νέου συστήματος ρητορικής που βασιζόταν σε αναλύσεις δημοσθενικών έργων.¹⁵³

Οι σχολιασμένες εκδόσεις του Ζήωνα για τον Δημοσθένη άρχισαν να αποκτούν μεγάλη απήχηση αμέσως μετά την εποχή κατά την οποία γράφτηκαν. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι όλες οι έμμεσες πηγές που παραθέτουν τμήματα των πραγματειών του Ζήωνα χρονολογούνται μόλις από τον τέταρτο αιώνα και εξής, την περίοδο δηλαδή κατά την οποία σημειώθηκε ενδεχομένως η στροφή προς μία συστηματικότερη μελέτη των έργων του Ζήωνα. Ο Ουλιανός, ρήτορας του τετάρτου αιώνα, υπομνημάτισε τους *Ολυνθιακούς* και *Φιλιππικούς* του Δημοσθένη. Στο έργο αυτό παραθέτει ένα μικρό τμήμα από τον επίλογο του πρώτου *Όλυνθιακού* βάσει του οποίου επιθυμεί να εξετάσει τους δύο τύπους *ἐπιλόγων* που χρησιμοποιούνται, το *δυνατόν* και το *συμφέρον*. Αναφέρει ότι το *δυνατόν* στηρίζεται στις κατάλληλες περιστάσεις, ενώ το *συμφέρον* στηρίζεται στο τι ενδέχεται να είναι ωφέλιμο για τους Ολύνθιους. Ως *δυνατόν* ο Δημοσθένης αναφέρει το πώς θα αντιδρούσε ο ίδιος ο Φίλιππος, εάν ήταν παρών σε τέτοιου είδους περιστάσεις. Ο Ζήνων θεωρεί ως *ἀντίθεσιν* (αντίφαση) το γεγονός ότι ο Δημοσθένης στηρίζεται στη φυσιογνωμία του Φιλίππου, προκειμένου να διατυπώσει τις τελικές διαφυλάξεις στους Ολύνθιους, άποψη την οποία ωστόσο ο Ουλιανός δεν συμμερίζεται. Σύμφωνα με τον τελευταίο, ο Δημοσθένης ανέφερε δικαιολογημένα στο τέλος του λόγου τον Φίλιππο, εφόσον είχε προηγουμένως με πειστικά επιχειρήματα προβάλλει τις απόψεις του περί της σημασίας της Ολύνθου στον αγώνα μεταξύ Αθηναίων και Φιλίππου:

---

¹⁵³ Schmid-Stählin (1924) 931, *AKυΓ*³ (2002) 468.

“Δεῖ τοίνυν ἡμᾶς, ὧ Ἀθηναῖοι, τὴν ἀκαιρίαν τὴν ἐκείνου”. ἐντεῦθεν τῶν ἐπιλόγων ἄπτεται, οὗς ὁμοίως εἰς δύο μέρη διήρηκεν, εἰς τὸ δυνατὸν καὶ τὸ συμφέρον· καὶ γὰρ οἱ ἐπίλογοι ἀπὸ τῶν τελικῶν κεφαλαίων λαμβάνονται. καὶ τὸ μὲν δυνατὸν ἀπὸ τοῦ καιροῦ κατασκευάζει, ἀπὸ πρεσβείας τῶν Ἀθηναίων τῆς πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ πρὸς τοὺς ὑπόπτως διακειμένους συμμάχους τοῦ Μακεδόνα, ἀπὸ στρατιᾶς αὐτῶν καὶ ἐξόδου, ἀπὸ τοῦ ἀτόπου ὅπερ ἐστὶν ἀπὸ γνώμης, πῶς ἂν Φίλιππος διετέθη τοιοῦτου καιροῦ παραπεπτωκότος, ἀπὸ τῆς αἰσχύνης τῶν ἐκβάντων ἄν. τὸ δὲ συμφέρον δίχα διήρηκεν, εἰς σύγκρισιν δύο πολέμων, τοῦ τε ἐπὶ Θράκης <καὶ τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀττικῆς>, καὶ τί ποιήσουσι τὴν Μακεδονίαν συμμαχοῦντες Ὀλυνθίοις, τίνα δὲ αὐτοὶ πείσονται κομισθέντος δεῦρο τοῦ πολέμου, μηδένων ὄντων τῶν κωλύοντων, μὴ Φωκέων, μὴ Θηβαίων, τῶν μὲν δι’ ἀσθένειαν, τῶν δὲ διὰ δυσμένειαν. οὐ γὰρ ὑπολαμβάνειν ἀντίθεσιν δεῖ τὴν ἔννοιαν τὴν ἀπὸ γνώμης τοῦ Φιλίππου, ὥσπερ ὁ Ζήνων εὐήθως ὑπέιληφεν, ἀλλ’ ἐστὶν ἡ ἔννοια ἐπιλογικὴ τοῦ ἀναγκαίου. ἐπειδὴ γὰρ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν κατεσκεύασε προσῆκειν τῇ πόλει τὸν πόλεμον, καὶ διὰ τοῦ δευτέρου <παρέστησεν ἐπὶ τὴν Ἀττικὴν> ἂν ἐλθεῖν τὸν Φίλιππον λαβόντα τὴν Ὀλυνθον, εἰκότως κἀνταῦθα ἐπιλογιζόμενος τῶν αὐτῶν ἐμνήσθη. (Οὐλπ., Προλεγόμενα εἰς τοὺς Ὀλυνθιακοὺς καὶ Φιλιππικοὺς Λόγους I.12.3-20)

Ο Ουλπιανός θεωρεῖ αφελές (εὐήθως) το συμπέρασμα του Ζήωνα ὅτι ο Δημοσθένης δεν ἔπρεπε να χρησιμοποιήσει στον ἐπίλογο το ἐπιχείρημα τῆς δυνητικῆς συμπεριφοράς του Φιλίππου ἀπέναντι στους Ἀθηναίους (οὐ γὰρ ὑπολαμβάνειν ἀντίθεσιν δεῖ τὴν ἔννοιαν τὴν ἀπὸ γνώμης τοῦ Φιλίππου, ὥσπερ ὁ Ζήνων εὐήθως ὑπέιληφεν, ἀλλ’ ἐστὶν ἡ ἔννοια ἐπιλογικὴ τοῦ ἀναγκαίου). Για ἐκεῖνον ο Δημοσθένης εἶχε ἀπόλυτο δίκιο, ὅταν χρησιμοποιούσε το συγκεκριμένο ἐπιχείρημα: στόχος του λόγου ἦταν ἡ ἀνάληψη δράσης τῶν Ἀθηναίων στη Θράκη, προκειμένου να ἀποφευχθεῖ ὁ κίνδυνος ἐπίθεσης τοῦ Φιλίππου ἀπευθείας στὴν Ἀθήνα, σε περίπτωση που κατελάμβανε τὴν περιοχὴ τῆς Ὀλύνθου. Ο ρήτορας ὀφείλε οπωσδήποτε να ἀναφέρει στον ἐπίλογο τὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου, βάσει τῆς ὁποίας ἡ ἐπίθεση ἐνάντια στους Ἀθηναίους ἦταν προ τῶν πυλῶν. Για τὸ λόγο αὐτὸν ο Ουλπιανός ἀπορρίπτει τὸν ὅρο ἀντίθεσις που προσδίδει ὁ Ζήνων στο συγκεκριμένο ἐπιχείρημα,¹⁵⁴ θεωρώντας ὅτι στα λεγόμενα τοῦ Δημοσθένη δεν ἐντοπίζεται ἀντίθεση, δεδομένου ὅτι ἐκεῖνος ὀφείλε να ἐπισημάνει στον ἐπίλογο τὴ χειρότερη ἐκδοχὴ, τις

¹⁵⁴ AKυΓ³ (2002) 483-484.

επιπτώσεις δηλαδή της επέμβασης του Φιλίππου στην Αθήνα. Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί αναμφισβήτητα κριτική στις απόψεις του Κύπριου ρήτορα. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο τι ακριβώς είχε αναφέρει για το συγκεκριμένο τμήμα των *Ὀλυνθιακῶν* ο Ζήνων, οπότε η αρνητική αποτίμηση συνολικά της ζηνώνειας σκέψης μόνο επισφαλή συμπεράσματα επιφέρει.

Η φήμη του Κύπριου ρήτορα ως υπομνηματιστή του Δημοσθένη πρέπει να ήταν ευρεία. Ανώνυμοι σχολιαστές των *Ὀλυνθιακῶν*, των *Φιλιππικῶν* και του *Πρὸς Λεπτίνην* λόγου του Δημοσθένη μνημονεύουν το όνομά του. Στην περίπτωση των *Ὀλυνθιακῶν* ο ανώνυμος σχολιαστής φαίνεται να γνωρίζει το έργο του Ουλπιανού. Αυτό που προηγουμένως θεωρήθηκε από τον Ζήωνα ως αντίθεση τεκμηριώνεται τώρα από τη συλλογιστική πορεία του έργου: ο Δημοσθένης παραδέχεται ότι ο Φίλιππος είναι δεινός στο να πείθει (*ῥαδίως πείθει τοὺς Ὀλύνθιους*) και οι κάτοικοι της Ολύθου ενδεχομένως να ενδώσουν στον Μακεδόνα δυνάστη. Ο ανώνυμος συγγραφέας διαφωνεί με τον Ζήωνα ως προς τον όρο της *ἀντιθέσεως*, διότι θεωρεί ότι ο Ζήνων δεν αντιλήφθηκε ορθά τη συλλογιστική πορεία του Δημοσθένη (*ἐτέρως ἐκλαβῶν*):

Δῆλον γάρ ἐστι· ἀντιπίπτοντος λύσει, «ἀλλὰ πανοὔργος ὁ Φίλιππος καὶ ῥαδίως πείθει τοὺς Ὀλυνθίους». ὁ δὲ (sc. Δημοσθένης) μὴ δυνάμενος ἀντιτάξαι τὸν λογισμὸν τῶν Ὀλυνθίων τῇ τοῦ Φιλίππου δεινότητι τὸν κίνδυνον προβάλλεται καὶ τὴν ἀνάγκην, ἥτις καὶ τοὺς ἄγαν ἀνοήτους οὐκ ἐᾷ παρακρούσασθαι, τοῦτο Ζήνων ἐτέρως ἐκλαβῶν ἀντιθέσεως λύσιν ἐνόμισε τῆς ὅτι «ἄπιστοι Ὀλύνθιοι». ἀλλὰ περὶ τοῦ τρόπου τοῦ Φιλίππου καὶ τῆς πανουργίας ὁ λόγος ἦν τῷ ῥήτορι. (Schol. Demosth. Olynth. A [1.] § 5, 36b)

Ο Ζήνων εκλαμβάνει ως τεκμηρίωση της αντίθεσης το γεγονός ότι ο Δημοσθένης αντιπαραβάλλει την ευστροφία του Φιλίππου με την έλλειψη προνοητικότητας των Ολύθιων. Και σε αυτή την περίπτωση δεν μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ποιος από τους δύο συγγραφείς είχε δίκιο, διότι δεν σώζεται το αντίστοιχο έργο του Ζήωνα. Παρόμοια αρνητική κριτική δέχεται και από έναν άλλο ανώνυμο συγγραφέα, ο οποίος σχολιάζει το έργο *Πρὸς Λεπτίνην*. Στο έργο αυτό ο Δημοσθένης καταφέρεται εναντίον του Λεπτίνη, ο οποίος πρότεινε την κατάργηση κάθε *ἀτελείας*

και λειτουργίας για όλους εκτός από τους απογόνους των τυραννοκτόνων.¹⁵⁵ Χρησιμοποιεί επιπρόσθετα το παράδειγμα του Επικέρδη¹⁵⁶ που συνεισέφερε εκουσίως εκατό μνες στην Αθήνα για τους αιχμαλώτους της Σικελικής εκστρατείας. Ο ανώνυμος σχολιαστής υποστηρίζει ότι ο Ζήνων παραβιάζει το δημοσθενικό κείμενο (*λύων τὸ προκείμενον*) θεωρώντας ότι ο Επικέρδης δεν χρησιμοποίησε τη δωρεά που του δόθηκε, αλλά έδωσε οικειοθελώς από την περιουσία του εκατό μνες:

ὁ μὲν Ζήνων λύων τὸ προκείμενόν φησι μὴ χρήσασθαι τῇ δωρεᾷ τὸν Ἐπικέρδην διὰ τὸ ἐκόντα ἐπιδοῦναι μνᾶς ἑκατόν· ἡμεῖς δὲ φαμεν μὴ τοῦτο βούλεσθαι τὸν Δημοσθένην σημαίνειν· οὐδὲ γὰρ ἐπιδόσεως οὐδὲ φιλοτιμίας ἐστὶν ἀτέλεια, ἀλλὰ τῶν κατ' ἀνάγκην γινομένων λειτουργιῶν. (Schol. Demosth. Lept. [20.] § 44, 113b)

Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα ο Ζήνων θεώρησε εσφαλμένα ότι ο Επικέρδης δεν έκανε χρήση της δωρεάς. Ο ανώνυμος σχολιαστής έχει ωστόσο διαφορετική άποψη: το μέτρο της *ἀτελείας* αφορά τις υποχρεωτικά εκτελούμενες λειτουργίες (*τῶν κατ' ἀνάγκην γινομένων λειτουργιῶν*) και όχι τις δωρεές. Φαίνεται πως η άποψη του ανώνυμου συγγραφέα είναι σε αυτή την περίπτωση ορθή. Σύμφωνα με το αρχαιοελληνικό δίκαιο η *ἀτέλεια* αφορούσε τους πολίτες που ήταν επιβαρυνόμενοι με την ανάληψη δημόσιων λειτουργιών. Μπορούσαν να αποδεσμευθούν από την υποχρέωση αυτή, υπό την προϋπόθεση αιτήματος απαλλαγής που υποβαλλόταν στον άρχοντα που τον είχε διορίσει.¹⁵⁷ Συνεπώς ο Ζήνων φαίνεται να μην εκλαμβάνει σωστά τα λεγόμενα του Δημοσθένη, επειδή θεωρεί ότι η *ἀτέλεια* αφορά τις δωρεές.

Και στις τρεις παραπάνω περιπτώσεις οι συγγραφείς δεν είναι σύμφωνοι με τις απόψεις του Κύπριου ρήτορα. Δεν θα πρέπει όμως να θεωρήσουμε ότι ο Ζήνων δεν κατάφερε να ερμηνεύσει ορθά το δημοσθενικό κείμενο, δεδομένου ότι δεν υπάρχει κάποιο σωζόμενο σύγγραμμα, το οποίο θα μπορούσαμε να αντιπαραβάλουμε με τα λεγόμενα των τριών προηγούμενων ρητόρων.

Η τελευταία πηγή σχετικά με τον υπομνηματισμό δημοσθενικών έργων μαρτυρεί δύο στοιχεία για τον Ζήωνα. Από τη μία τον αναφέρει ως “πολυθρύλητο”

¹⁵⁵ AKυΓ³ (2002) 487-488.

¹⁵⁶ Δημ., Κατὰ Λεπτίνην 41: τίς οὖν οὗτός ἐστιν; Ἐπικέρδης ὁ Κυρηναῖος, ὃς, εἴπερ τις ἄλλος τῶν εἰληφότων, δικαίως ἠξιώθη ταύτης τῆς τιμῆς, οὐ τῶ μεγάλ' ἢ θαυμάσι' ἡλίκᾳ δοῦναι, ἀλλὰ τῶ παρὰ τοιοῦτον καιρὸν ἐν ᾧ καὶ τῶν εὖ πεπονθότων ἔργον ἦν εὐρεῖν ἐθέλοντά τινα ὧν εὐεργέτητο μεμνήσθαι.

¹⁵⁷ McDowell (1986) 249.

ρήτορα κατατάσσοντάς τον μετά τον Αλέξανδρο Νουμηνίου και τον Διόσκορο, ενώ τον κατηγορεί από την άλλη ότι αγνοεί τη φύση των κεφαλαίων του λόγου:

Φασὶ δὲ οἱ αὐτοί, Ἀλέξανδρος καὶ Διόσκορος καὶ Ζήνων ὁ πολυθρύλητος, τὸ συμφέρον κεφάλαιον μόνον ἐξηργάσθαι κατὰ τὸν λόγον. Δοκοῦσι δὲ σφόδρα ἠγνοηκέναι καὶ τῶν κεφαλαίων τὴν φύσιν. ἔχει γὰρ καὶ τὸ δυνατὸν ὁ λόγος καὶ τοῦτο διπλοῦν· ἔχει δὲ καὶ τὸ νόμιμον καὶ τὸ δίκαιον, ὡς αὐτὴ γε ἡ διαίρεσις καὶ τάξις ῥηθεῖσα δείξει. (Schol. Demosth. Phil. D [10.] § 1)

Όπως υποστηρίζει ο σχολιαστής, ο Ζήνων, ο Αλέξανδρος και ο Διόσκορος θεώρησαν εσφαλμένα ότι ο Δημοσθένης στον τέταρτο *Φιλιππικόν* ανέδειξε μονάχα το *συμφέρον*, εκείνο δηλαδή που συνέφερε τους αποδέκτες του λόγου. Η άποψη αυτή ωστόσο δεν βρίσκει σύμφωνο τον ανώνυμο συγγραφέα, καθώς διατείνεται πως ο Δημοσθένης χρησιμοποίησε όχι μόνο το *συμφέρον*, αλλά επίσης το *δυνατὸν* (δύναμη, ισχύς), το *νόμιμον* (νομοθετικά ορθό) και το *δίκαιον* (σύμφωνο με το αίσθημα δικαιοσύνης). Με τη φράση *δοκοῦσι δὲ σφόδρα ἠγνοηκέναι καὶ τῶν κεφαλαίων τὴν φύσιν* κατηγορούνται και οι τρεις συγγραφείς συνολικά ότι δεν μελέτησαν σε βάθος τον συγκεκριμένο λόγο και γι' αυτό έσφαλαν ως προς την διάταξη των κεφαλαίων και την ορθή ερμηνεία του κειμένου. Η κριτική απέναντι στον Ζήωνα έρχεται όμως σε αντίθεση με το επίθετο *πολυθρύλητος* που συνοδεύει το όνομά του. Η συγκεκριμένη λέξη αποδίδεται ως πολυσυζητημένος, διάσημος¹⁵⁸ δηλώνοντας έτσι την ευρεία απήχηση που γνώρισε αργότερα το ρητορικό έργο του Ζήωνα.¹⁵⁹

Φαίνεται πως ο Ζήνων έμεινε ιδιαιτέρως γνωστός ως σχολιαστής έργων του Δημοσθένη. Παρόλο που οι παραπάνω πηγές αναφέρονται σε εκείνον αρνητικά ασκώντας του κριτική σχετικά με την αδυναμία να ερμηνεύσει σωστά τους δημοσθενικούς λόγους, είναι εξαιρετικά υπεραπλουστευμένο να θεωρήσουμε πως πράγματι ο Ζήνων δεν ήταν επιδέξιος σχολιαστής. Γενικότερα, η φύση και ο σκοπός τέτοιων συγγραμμάτων απαιτούσαν σχεδόν εξαρχής την άσκηση κριτικής προγενέστερων έργων. Γνωρίζουμε μάλιστα ότι ο σχολιασμός δημοσθενικών λόγων είχε ήδη ξεκινήσει κατά τον τελευταίο αιώνα της ελληνιστικής περιόδου,¹⁶⁰ αν και η έλλειψη σχετικών αναφορών (πέρα από τα έργα που προαναφέραμε) δυσχεραίνει

¹⁵⁸ *LSJ*⁹ s.v. “πολυθρήλυτος” (much spoken of, well-known).

¹⁵⁹ *AKvΓ*³ (2002) 486.

¹⁶⁰ Kremmydas (2007) 19.

σημαντικά την ακριβή αποτίμηση της επιρροής του Δημοσθένη σε κατοπινούς συγγραφείς. Πρέπει επιπλέον να θυμόμαστε ότι η αρνητική αποτίμηση νεότερων σχολιαστών περί της ανεπάρκειας και της αστοχίας των παλαιότερων γινόταν συχνά η αφορμή για τη συγγραφή και αξιοποίηση ενός ανανεωμένου ερμηνευτικού σχολιασμού. Υπό αυτό λοιπόν το πρίσμα είναι απολύτως φυσιολογικό να ανιχνεύονται σε αρχαία σχόλια αρνητικές απόψεις για το έργο ενός παλαιότερου σχολιαστή. Ο Ζήνων δεν ξέφυγε από αυτή την κριτική: κατηγορήθηκε από τους ανωτέρω ανώνυμους σχολιαστές ότι 1) εξέλαβε εσφαλμένα ως *άντιθεσιν* το επιχείρημα του Δημοσθένη σχετικά με την ιμπεριαλιστική πολιτική του Φιλίππου, ότι 2) αγνοούσε το ρυθμιστικό πεδίο του νομικού μέτρου της *άτελείας* και ότι 3) απέτυχε να ερμηνεύσει σωστά τους στόχους του δημοσθενικού λόγου.

Εκτός από τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις θα πρέπει να επισημανθεί ο ρόλος του Ζήωνα ως σχολιαστή έργων του Λυσία και του Ξενοφώντα. Αν και ο σχολιασμός έργων του Λυσία δεν πρέπει να μας παραξενεύει (επειδή ήταν και εκείνος ρήτορας όπως ο Δημοσθένης), για τα έργα του Ξενοφώντα οφείλουμε να είμαστε περισσότερο προσεκτικοί. Πού οφείλεται το γεγονός ότι δίπλα στους μεγάλους ρήτορες της κλασικής εποχής (Δημοσθένης, Λυσίας) συγκαταλέγεται ο Ξενοφών; Την πρακτική του σχολιασμού συγγραφέων διαφορετικών ειδών την έχουμε ήδη συναντήσει στο έργο του Διονύσιου Αλικαρνασσία. Οι λόγιοι της αυτοκρατορικής περιόδου επεδείκνυαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους κλασικούς συγγραφείς, είτε ήταν ρήτορες είτε φιλόσοφοι ή ιστορικοί. Γνωρίζουμε μάλιστα ότι υπήρχαν πολλές υπομνηματισμένες εκδόσεις έργων του Πλάτωνα, του Θουκυδίδη, του Ξενοφώντα κ.ά., οι οποίες πρωτοεμφανίστηκαν λίγο μετά τον θάνατο των παραπάνω συγγραφέων. Δεν ήταν λοιπόν ασυνήθιστο να συνθέτουν οι ρήτορες της αυτοκρατορικής περιόδου πραγματείες ερμηνευτικού χαρακτήρα σχετικά με συγγραφείς που δεν ήταν ρήτορες. Για αυτόν λοιπόν το λόγο αναφέρεται ο Ζήνων στη Σούδα ως συγγραφέας *Υπομνήματος υπέρ Ξενοφώντος*. Φυσικά δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι ο Ξενοφών δεν έθετε εαυτόν σε συγκεκριμένη συγγραφική ταυτότητα: ήταν ιστορικός, βιογράφος, φιλόσοφος, ακόμα και πολιτικός αναλυτής.¹⁶¹ Η πολυμορφία αυτή δημιούργησε στους σχολιαστές των έργων του την

---

¹⁶¹ Όπως αναφέρει ο Dorion (2017) 37 “[Xenophon] published historical and biographical works, political, economic, and technical treatises, and philosophical dialogues as well, refusing to confine himself to any one genre in particular. To the extent that he was a “philosopher” – a title that the ancients never denied him – even a serious philosopher (...)”. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Ζήνων

άποψη ότι ο Ξενοφών δεν ανήκει σε καμία κατηγορία, γι' αυτό και πρέπει να μελετάται ανεξαρτήτως ειδολογικής κατεύθυνσης. Φυσικά η έντονη επίδραση από τα σοφιστικά έργα του παρελθόντος και από τους λόγους των μεγάλων Αθηναίων λογογράφων, καθώς και η συνεπακόλουθη ρητορική χροιά των έργων του, οδήγησαν τους μεταγενέστερους ρήτορες να ασχοληθούν περισσότερο με τον συγκεκριμένο συγγραφέα και να επεξεργαστούν τα πονήματά του με μεγαλύτερη προσοχή. Προς αυτήν επομένως την κατεύθυνση πρέπει να κινούταν και το σύγγραμμα του Ζήνωνα.

3) Η ταύτιση του ρήτορα Ζήνωνα με τον φιλόσοφο Ζήνωνα τον Κιτιέα

Το γεγονός ότι ο Ζήνων ο Κιτιεύς έφερε το ίδιο όνομα με τον διάσημο ιδρυτή της Στοάς αποτελεί ταυτόχρονα θετική και αρνητική σύμπτωση. Δεδομένου ότι οι Στωικοί φιλόσοφοι ασχολήθηκαν επισταμένως με το αντικείμενο της ρητορικής, θεωρώντας τη –μαζί με τη διαλεκτική– ως υποκατηγορία του κλάδου της λογικής, είναι φυσικό να αποδίδονται εσφαλμένα στον ρήτορα Ζήνωνα φράσεις που προέρχονταν από τον ομώνυμο Στωικό. Όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω, υπάρχουν παραδείγματα στα οποία φαίνεται πως υπάρχει παρανόηση μεταξύ των δύο συγγραφέων.

Μία ανώνυμη ρητορική πραγματεία απροσδιόριστης χρονολογίας παραπέμπει σε θεωρητικό σύγγραμμα του Ζήνωνα. Αρχικά ορίζεται η *διήγησις*, το μέρος δηλαδή του ρητορικού λόγου που έπεται του προοιμίου, ως έκθεση των γεγονότων και των στοιχείων που συνθέτουν την κεντρική υπόθεση του λόγου. Η *διήγησις* τείνει προς έναν πιο προσωπικό τόνο, εφόσον το πρόσωπο που μιλά καλείται να αποκαλύψει από τη δική του οπτική γωνία τον τρόπο με τον οποίο συνέβησαν τα υπό εξέταση γεγονότα:

Ζήνων δὲ οὕτω φησί· “Διήγησίς ἐστι τῶν ἐν τῇ ὑποθέσει πραγμάτων ἔκθεσις εἰς τὸ ὑπὲρ τοῦ λέγοντος πρόσωπον ῥέουσα.” (Anon. *Ars rhet.* 362.19 Spengel-Hammer)

Η άποψη ότι η *διήγησις* συνιστά έκθεση των ζητημάτων που τίγονται κατά τη διάρκεια της εκφώνησης του δικανικού λόγου δεν είναι νέα. Ήδη ο Αριστοτέλης

συνέθεσε ερμηνευτικού τύπου υπομνήματα στα φιλοσοφικά (σωκρατικά) έργα του Ξενοφώντα, θεωρώντας τον κυρίως ως φιλόσοφο.

επισημαίνει πως η *διήγησις* είναι ίδιον του δικανικού λόγου και ότι ως διακριτό τμήμα αυτού περιλαμβάνει αντίστοιχα τα επιχειρήματα και τα αντεπιχειρήματα των αντιδίκων:

διήγησις γάρ που τοῦ δικανικοῦ μόνου λόγου ἐστίν, ἐπιδεικτικοῦ δὲ καὶ δημηγορικοῦ πῶς ἐνδέχεται εἶναι διήγησιν οἷαν λέγουσιν, ἢ τὰ πρὸς τὸν ἀντίδικον, ἢ ἐπίλογον τῶν ἀποδεικτικῶν; (Αριστ., *Ρητ.* 1414a)

Παρομοίως μία ανώνυμη περί ρητορικής πραγματεία αποδέχεται πως η *διήγησις* αφορά το κύριο σώμα της υπόθεσης, από την οποία λαμβάνονται τα απαραίτητα στοιχεία, οι πληροφορίες δηλαδή που απαιτούνται για την τελική έκβαση της δίκης:

ἡ γὰρ διήγησις οὐ τῆς εὐρέσεώς ἐστιν· οὐ γὰρ εὐρίσκει ὁ ῥήτωρ διήγησιν, ἀλλ' ἐκ τῆς ὑποθέσεως λαμβάνει, κάκεῖ ποιεῖ τὰ νοήματα· διαθέσεως δὲ τὸ διαθέσθαι τὴν τάξιν καὶ τὴν οἰκονομίαν. (Anon. *Proleg. in artem rhet.* 6.35.6 Walz)

Με τον όρο *νοήματα* προσδιορίζονται τα επιχειρήματα που η καθεμιά πλευρά προβάλλει προκειμένου να υποστηρίξει τη δική της θέση και να μειώσει την αξιοπιστία του αντιπάλου. Όπως φαίνεται, ο ορισμός της *διηγήσεως* ήταν κατά βάση ο ίδιος σε όλες τις πραγματείες, ενώ μία εξ αυτών θεωρεί πως το συγκεκριμένο μέρος του λόγου αποτελεί έκθεση των γεγονότων ή έκθεση των γεγονότων, έτσι όπως θα παρουσιαζόταν από τους αντιδίκους:

διήγησίς ἐστιν ἔκθεσις πράγματος γεγονότος ἢ ὡς γεγονότος· παρέπεται δὲ τῷ διηγήματι ζ'· τὸ πρᾶξαν πρόσωπον, τὸ πραχθὲν πρᾶγμα, χρόνος, καθ' ὃν· τόπος, ἐν ᾧ· τρόπος, ὅπως. (*Rhetorica Anonyma. Epitome artis rhetoricae* 3.664.24 Walz)

Αυτή τη φορά αναφέρονται πέντε συστατικά που είναι απαραίτητα για τη *διήγησιν*: πέρα από τον προσδιορισμό της ταυτότητας (δράστης-θύμα) των διαδίκων και του νομικού διακυβεύματος, χρειάζεται και ο προσδιορισμός του χρονικού πλαισίου, του τόπου και (κυρίως) του τρόπου με τον οποίο εκτυλίχθηκαν τα γεγονότα. Επομένως η *διήγησις* περιλαμβάνει όλα εκείνα τα στοιχεία που διασαφηνίζουν την υπόθεση και βοηθούν στη λήψη της τελικής απόφασης. Όπως διαπιστώθηκε και παραπάνω, ο ορισμός του Ζήωνα συμφωνεί κατά βάση με την άποψη των υπολοίπων ρητόρων.

Υπάρχει όμως ένας ορισμός που λεξιλογικά και σημασιολογικά προσεγγίζει πολύ περισσότερο τον αντίστοιχο του Ζήνωνα. Πρόκειται για τον σοφιστή του δευτέρου αιώνα μ.Χ., Ρούφο, ¹⁶² ο οποίος ισχυρίζεται ότι:

Διήγησις ἐστὶ τῶν ἐν τῇ ὑποθέσει πραγμάτων δήλωσις, περὶ τὸ τοῦ λέγοντος μέρος ῥέπουσα. (Ροῦφος, *Τέχνη ῥητορική* 465.28 Walz)

Η ανάδειξη (*δήλωσις*) των απαραίτητων στοιχείων (*πραγμάτων*) του ρητορικού λόγου συνιστά για τον Ρούφο την κύρια λειτουργία της *διηγήσεως*. Η τοποθέτηση και του Ρούφου και του Ζήνωνα στον δεύτερο αιώνα και η αδυναμία ακριβέστερου χρονολογικού προσδιορισμού καθιστά δύσκολο τον βαθμό επιρροής του ενός στον άλλο: επηρέασε ο Ζήνων τον Ρούφο ή ο Ρούφος τον Ζήωνα; Μπορεί ακόμα να ισχύει ότι και οι δύο επηρεάστηκαν από μία προγενέστερη πηγή, οπότε και σε αυτή την περίπτωση η *Quellenforschung* φαίνεται σχεδόν αδύνατη.

Σε γλωσσικό επίπεδο παρατηρείται χρήση παρόμοιων λέξεων ή επιλογή σημασιολογικά συγγενικών όρων. Για παράδειγμα και οι δύο αναφέρονται στην παρουσίαση των σημαντικών πληροφοριών και επιχειρημάτων, χρησιμοποιώντας όμως διαφορετικούς όρους (*δήλωσις*, *ἔκθεσις*). Ο προσδιορισμός *ἐν τῇ ὑποθέσει*, τον οποίο και οι δύο χρησιμοποιούν, αναδεικνύει την άρρηκτη σύνδεση του όρου *διήγησις* με τη δικανική ρητορική. Μεγαλύτερη σημασία έχει το γεγονός ότι και ο Ρούφος και ο Ζήνων συμφωνούν (αν και το δηλώνουν με ελαφρώς παραλλαγμένες φράσεις) πως η *διήγησις* συνιστά ιδιαίτερο τμήμα της ρητορικής, εφόσον σχετίζεται με προσωπικές εμπειρίες και απόψεις του ατόμου που εκφωνεί τον εκάστοτε λόγο.

Παρά το γεγονός πως ο ορισμός της *διηγήσεως* του Ζήνωνα φαίνεται να ανήκει σε ρήτορα, ο von Arnim στην έκδοσή του των αποσπασμάτων των αρχαίων Στωικών (*Stoicorum Veterum Fragmenta*) αποδίδει τον ορισμό της *διηγήσεως* όχι στον Κύπριο ρήτορα, αλλά στον ομώνυμο Στωικό φιλόσοφο του τρίτου π.Χ. αιώνα. Οι Στωικοί ασχολήθηκαν πράγματι με την τέχνη του λόγου, θεωρώντας τη μαζί με τη διαλεκτική ως βασικό τμήμα της λογικής. Για τους Στωικούς ο ανθρώπινος λόγος περιελάμβανε θεϊκά στοιχεία, εφόσον εμπνεόταν από το θείο και διά μέσω αυτού

---

¹⁶² Σύμφωνα με τον Gerth (1914) 1207 ο Ρούφος από την Πέρινθο υπήρξε μαθητής του Ηρώδη Αττικού και του Αριστοκλή. Άρα η περίοδος ακμής του πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο δεύτερο ήμισυ του δευτέρου αιώνα.

προσεγγιζόταν η αλήθεια. Με άλλα λόγια θεωρούσαν πως εντός του ανθρωπίνου λόγου ενυπήρχαν ίχνη θεϊκού λόγου, τα οποία αποκάλυπταν την αλήθεια και βοηθούσαν τους ανθρώπους να αντιληφθούν εναργέστερα τον κόσμο γύρω τους. Η ρητορική επιτελούσε μείζονα ηθική και παιδευτική λειτουργία για την κοινωνία καθιστώντας τους ανθρώπους ικανούς να κατανοήσουν τον εξωτερικό κόσμο και να γίνουν οι ίδιοι καλύτεροι.¹⁶³ Ειδικότερα τα μέλη της Αρχαίας Στοάς (Ζήνων, Κλεάνθης, Χρύσιππος) αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της έρευνάς τους στη ρητορική και στο πώς εκείνη συνδέεται με την ηθική και πολιτική φιλοσοφία και τη θρησκεία.

Σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Στωικών ο φιλόσοφος δεν έπρεπε να αποσύρεται από τα κοινά, να αναλώνεται μονάχα σε προσωπικές αναζητήσεις και να αφιερώνει όλη του τη ζωή στην θεωρητική έρευνα. Αντιθέτως ο Στωικός φιλόσοφος, έτσι όπως τον συνέλαβαν ο Ζήνων και τα υπόλοιπα μέλη της Αρχαίας Στοάς, όφειλε πάνω απ' όλα να θέτει τον εαυτό του στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου. Ακριβώς επειδή κατείχε τη σοφία, είχε την υποχρέωση να την αποκαλύπτει και στους υπόλοιπους, να τους αφυπνίζει και να τους διδάσκει την ορθή σκέψη. Επιπλέον ο κόσμος για τους Στωικούς κυβερνιόταν από το θείο, το οποίο προσέγγιζε αρκετά στις κοσμογονικές αντιλήψεις των προσωκρατικών φιλοσόφων: ο Θεός μπορεί να εισχωρεί παντού, να προκαθορίζει την πορεία των γεγονότων και να επικοινωνεί στενά με τους ανθρώπους.¹⁶⁴ Στο τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο λόγος, η γλώσσα. Ο ανθρώπινος λόγος εμπνέεται από τον θεϊκό και οικειοποιείται μέρος αυτού. Όταν οι άνθρωποι εκφράζονται και επικοινωνούν, τότε μπορούν μέσω της γλώσσας να προσεγγίσουν την αλήθεια. Συνεπώς για τους Στωικούς η γλώσσα ήταν –πέρα από βασικό μέσον επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων– σημαντικός τρόπος σύνδεσης με το θείο. Για το λόγο αυτόν έπρεπε να μελετηθεί σε βάθος, καθώς αποτελούσε μείζον φιλοσοφικό ζήτημα.

Η ρητορική εθεωρείτο επομένως ως αρετή κατά τους Στωικούς και συνδεόταν στενά με τη διαλεκτική. Ο Ζήνων παρομοιάζει τη διαλεκτική με κλειστή παλάμη και τη ρητορική με ανοιχτή, προκειμένου να δείξει ότι η τέχνη του λόγου μπορούσε με πολλούς διαφορετικούς τρόπους να περιγράψει (ή να προσεγγίσει ένα ζήτημα), χωρίς όμως να σημαίνει ότι κάθε είδος ύφους ήταν απολύτως αποδεκτό.¹⁶⁵ Η ενασχόληση

¹⁶³ Πρωτοπαπά-Μαρνέλη (2005) 14-15.

¹⁶⁴ Γεωργούλης (1975) 356-357.

¹⁶⁵ Pernot (2005) 119. Ο Κοϊντιλιανός αναφέρει στο έργο του (*Inst. Orat.* 2.20.7) τη ζηνώνεια παρομοίωση της ρητορικής ως ανοιχτής παλάμης (και της διαλεκτικής ως κλειστής) με σκοπό να

των Στωικών με την ρητορική είχε ως αποτέλεσμα τη συγγραφή δύο χαμένων σήμερα ρητορικών τεχνών, η μία γραμμένη από τον θεμελιωτή της Στοάς, Ζήνωνα, και η άλλη από τον μαθητή του, Χρύσιππο. Παρακινήμενος από την πληροφορία αυτή ο von Arnim θεώρησε πως ο ορισμός της *διηγήσεως* δεν ανήκει στον Κύπριο ρήτορα, αλλά στον μεγάλο Στωικό. Παρόλο που θα μπορούσε ο ελληνιστικός φιλόσοφος να είχε ορίσει τοιούτοτρόπως τη *διήγησιν*, είναι αρκετά απλοϊκό να απορρίπτουμε τον Κύπριο ρήτορα ως πιθανό ευρετή του παραπάνω ορισμού, όταν μάλιστα ο ορισμός αυτός βρίσκεται –γλωσσικά και σημασιολογικά– εγγύτερα στον αντίστοιχο ορισμό του Ρούφου.

Με την ίδια λογική και ο ορισμός του παραδείγματος που παραθέτει με το όνομα του Ζήωνα ο ανώνυμος συγγραφέας της παραπάνω πραγματείας μπορεί να μην ανήκει στον Στωικό φιλόσοφο αλλά στον ρήτορα του δευτέρου αιώνα. Σύμφωνα με τον ανώνυμο συγγραφέα:

ὡς δὲ Ζήνων, παράδειμά ἐστι γενομένου πράγματος ἀπομνημόνευσις εἰς ὁμοίωσιν τοῦ νῦν ζητούμενου. (Anon. *Ars Rhet.* 380.9 Spengel-Hammer)

Το παράδειγμα (λατ. *exemplum*) ορίζεται ως ρητορικό μέσον, κατά το οποίο επαναφέρεται στη μνήμη του ακροατηρίου/των αναγνωστών μία παρελθούσα εικόνα που συνδέεται με το τώρα ζητούμενο (*τοῦ νῦν ζητούμενου*).¹⁶⁶ Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο ορισμός του παραδείγματος από τον Ζήωνα επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτολεξεί πρωτίστως από τον Ρούφο και δευτερευόντως από τον Μάξιμο Πλανούδη (1260-1330).¹⁶⁷

Τὰ δὲ ἐκ τῶν παραδειγμάτων λαμβανόμενα θεωρεῖται ἀπὸ τριῶν χρόνων. ἢ γὰρ γεγενημένου τοῦ πράγματος μνημονεύομεν, καὶ τοῦτο καλεῖται παράδειγμα. (Ροῦφος, *Τέχνη ῥητορική* 468.10 Walz)

αναδεικνύει την χρησιμότητα της Στωικής φιλοσοφίας και ρητορικής για την ολοκληρωμένη εκπαίδευση του ανερχόμενου ρήτορα. Βλ. και Γεωργακοπούλου (2017) 276.

¹⁶⁶ *AKvΓ*³ (2007) 153.

¹⁶⁷ Ο Μάξιμος Πλανούδης έζησε μεταξύ 1260-1330 και θεωρείται ως ένας από τους πιο σημαντικούς βυζαντινούς λογίους με σημαντικό θεολογικό, φιλοσοφικό και φιλολογικό έργο.

Παράδειγμα δέ ἐστίν, ὡς Ζήνων φησί, γενομένου πράγματος ἀπομνημόνευσις εἰς ὁμοίωσιν τοῦ νῦν ζητουμένου. (Μάξ. Πλαν., *Σχόλια εἰς τὴν Ἑρμογένους τέχνην*, 396. 2-9 Walz)

Εάν δεχθούμε ότι ο Ρούφος είναι μεταγενέστερος του Ζήωνα, τότε φαίνεται να γνωρίζει καλά (ὅπως και ο Μάξιμος Πλανούδης) το ἔργο του Ζήωνα και να παραπέμπει σε αυτό χρησιμοποιώντας σχεδόν ίδιες λέξεις. Είναι πιθανό επίσης να επηρεάζονται και οι τρεις συγγραφείς (Ζήνων, Ρούφος, Μάξιμος Πλανούδης) από μία συγκεκριμένη πηγή, είναι ωστόσο εξίσου δυνατόν ο Ζήνων να αποτελεί την πηγή από την οποία αντλούν ο Ρούφος και ο Πλανούδης. Η δεύτερη ἄποψη φαίνεται περισσότερο πιθανή, εφόσον αναφέρεται το ὄνομα του Ζήωνα στον ορισμό του παραδείγματος που δίνει ο Πλανούδης (*ὡς Ζήνων φησί*). Συνεπώς μπορεί να θεωρηθεί αρκετά πιθανή η πατρότητα του ρήτορα Ζήωνα ὅσον αφορά τον παραπάνω ορισμό.

Το ερώτημα ὁμως εξακολουθεῖ να παραμένει: περί ποίου Ζήωνα πρόκειται; Εάν δεχθούμε την ἄποψη ότι ο εδώ Ζήνων είναι ο θεμελιωτής του στωικισμού, τότε αποδεχόμαστε παράλληλα ότι ο ορισμός προέρχεται από μία χαμένη σήμερα ρητορική τέχνη, στην οποία ο σπουδαῖος φιλόσοφος μελετούσε τα διάφορα μέρη της ρητορικής κάνοντας μνεία και σε ἄλλα ζητήματα, ὅπως στη χρήση του ρητορικού παραδείγματος. Ως προς την απόδοση του συγκεκριμένου ορισμού στον φιλόσοφο Ζήωνα συνηγορεῖ το γεγονός ότι ο Κοϊντιλιανός (που είναι αρκετά προγενέστερος του Ζήωνα του ρήτορα) αποδίδει σχεδόν πιστά τον ζηνώνειο ορισμό του παραδείγματος:¹⁶⁸

Potentissimum autem est inter ea quae sunt huius generis quod proprie vocamus exemplum, id est rei gestae aut ut gestae utilis ad persuadendum id quod intenderis commemoratio. Intuendum igitur est totum simile sit an ex parte... (*Inst. Orat.* 5.11.6)

Η μεταφορά στα λατινικά του ζηνώνειου ὀρου από τον Κοϊντιλιανό ἔχει μεγάλη σημασία για την απόδοση των ορισμών της *διηγήσεως* και του *παραδείγματος*. Εφόσον ο Ρωμαῖος ρήτορας τοποθετεῖται χρονικά στον πρώτο αἰ. μ.Χ. είναι αδύνατον να ἔχει επηρεαστεί από ἕναν ρήτορα του 2^{ου} αἰ. μ.Χ.

¹⁶⁸ Γεωργακοπούλου (2017) 286 σημ. 22.

Εάν από την άλλη δεχθούμε ότι πρόκειται για τον αρκετά μεταγενέστερο ρήτορα Ζήνωνα, τότε αποδεχόμαστε ότι ο ορισμός προέρχεται από μία χαμένη σήμερα ρητορική τέχνη, την οποία ο Κύπριος ρήτορας συνέθεσε. Η δεύτερη άποψη θα μπορούσε να ισχύει ενδεχομένως, λόγω ίσως της γλωσσικής σύνδεσης και ομοιότητας μεταξύ των ορισμών του Ζήνωνα και του Ρούφου που έζησαν περίπου την ίδια περίοδο, ωστόσο η αναφορά του Κοϊντιλιανού στον ορισμό του φιλοσόφου Ζήνωνα αποδεικνύεται αρκετά σημαντική ως επιχείρημα την απόδοση του ορισμού στον ελληνιστικό φιλόσοφο.

Για τους παραπάνω επομένως λόγους είναι ίσως προτιμότερο να θεωρήσουμε ότι ο ορισμός της *διηγήσεως* και του *παραδείγματος* αποδίδονται σε χαμένη πραγματεία του Στωικού φιλοσόφου Ζήνωνα, παρά στον ρήτορα Ζήνωνα.

4) Η σχέση του ρήτορα Ζήνωνα με τους συγγραφείς της Δεύτερης Σοφιστικής

Η εκτενής εργογραφία του Ζήνωνα σχετικά με θέματα ρητορικής θεωρίας και πρακτικής αποκαλύπτει τη σχέση του με τους εκπροσώπους του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, κατά τους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες η ρητορική γνώρισε ραγδαία ανάπτυξη, καθώς έγινε το μέσον για την κοινωνικοπολιτική ανέλιξη των ανερχόμενων σπουδαστών.¹⁶⁹ Για το λόγο αυτόν οι σοφιστές-ρήτορες της περιόδου συνέγραψαν πλήθος πολύτιμων ρητορικών εγχειριδίων, προκειμένου να υποστηρίξουν τη διδασκαλία τους και να παράσχουν παραδείγματα ορθού λόγου στους σπουδαστές. Μέσα σε αυτό το κλίμα οφείλει να τοποθετηθεί και ο Ζήνων.

Δεν πρέπει να εκλαμβάνουμε τις πραγματείες του ως έργα αποσυνδεδεμένα από το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον, ούτε βέβαια να λησμονούμε ότι τα θεωρητικά περί ρητορικής συγγράμματα εξυπηρετούσαν έναν κατ' εξοχήν σκοπό: εμπλούτιζαν τις γνώσεις των σπουδαστών επάνω σε θέματα σχετικά με την τέχνη του λόγου. Τα εγχειρίδια αυτά όμως δεν φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν προπύργιο ιδεολογικών αντιλήψεων, διά μέσου των οποίων θα είχε τη δυνατότητα ο εκάστοτε συγγραφέας να περιγράψει και να κρίνει την κοινωνία γύρω του, όπως συνέβαινε με τα φιλοσοφικά

---

¹⁶⁹ Whitmarsh (2001) 96.

έργα, αλλά αντιθέτως αυτό που κυρίως ξεχώριζε τα ρητορικά από τα υπόλοιπα εγχειρίδια ήταν ο εκπαιδευτικός τους προσανατολισμός. Για την επίτευξη των μαθησιακών στόχων των ρητορικών σχολών απαιτούνταν η συγγραφή πραγματειών, οι οποίες θα ήταν σε θέση να ενισχύσουν με ποικίλα παραδείγματα και με χρήσιμες πληροφορίες τους νεαρούς σπουδαστές.¹⁷⁰

Πράγματι οι ρητορικές πραγματείες της περιόδου αποτελούνται κυρίως από κωδικοποιημένες πληροφορίες, ανεπτυγμένα επιχειρήματα, παραδείγματα παλαιότερων συγγραφέων και γι' αυτό ό,τι τις διέκρινε ήταν κυρίως ο χρηστικός τους χαρακτήρας. Για παράδειγμα μία πραγματεία περί ιδεών ήταν χρήσιμη κατά βάση στους σπουδαστές της ρητορικής που επιθυμούσαν να συνθέτουν δικανικούς λόγους ή να ασχολούνται ερευνητικά με το συγκεκριμένο αντικείμενο. Άλλο ένα χαρακτηριστικό πέρα από τον εκπαιδευτικό και χρηστικό σκοπό των ρητορικών εγχειριδίων ήταν ο εξειδικευμένος τους χαρακτήρας. Δεν θα μπορούσε να αφορά το ευρύ κοινό μία πραγματεία περί ύφους, περί στάσεων κ.ο.κ. Ο λόγος που τα έργα αυτά παρέμεναν για πολλά χρόνια στην αφάνεια είναι ότι η παλαιότερη έρευνα τα αντιμετώπιζε ως κενά λογοτεχνικών αρετών κείμενα που δεν μπορούσαν να συγκριθούν με άλλες (φιλοσοφικές ακόμα και ιστορικές) πραγματείες. Συνεπώς ό,τι δεν ήταν (ή δεν έμοιαζε) πλατωνικό, αριστοτελικό, ακόμα και θουκυδίδειο θεωρούνταν ανάξιο έρευνας. Οποσδήποτε οι ρητορικές πραγματείες της αυτοκρατορικής περιόδου δεν είχαν λογοτεχνικές αξιώσεις και αυτή ήταν η βασική αιτία για την πολύχρονη απαξίωσή τους από την σύγχρονη έρευνα. Όταν όμως τα έργα αυτά απομονώθηκαν και αντιμετωπίστηκαν ως συγγράμματα χρηστικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα, τότε μόνο αναφάνηκε η σημασία τους για την κατανόηση της τότε εκπαίδευσης και της εποχής γενικότερα.¹⁷¹

Το μεγάλο πλήθος των διασωθεισών μέχρι σήμερα ρητορικών πραγματειών των τριών πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων αποκαλύπτει σημαντικές πληροφορίες για τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Πρώτα απ' όλα οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η ρητορική είχε εξελιχθεί εκείνη την περίοδο σε μείζον αντικείμενο σπουδής και είχε αποκτήσει αναρίθμητους οπαδούς. Η έμφαση στη λεπτομέρεια και η εντρύφηση σε ειδικά ρητορικά ζητήματα υποδηλώνουν την ζέση των σπουδαστών και την επιθυμία τους να αποκτήσουν εξειδικευμένες γνώσεις

---

¹⁷⁰ Pernot (2005) 246.

¹⁷¹ Pernot (2015) 28.

επάνω στη ρητορική. Δεν θα ήταν επομένως υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η ρητορική της αυτοκρατορικής εποχής έτεινε προς μία εξειδίκευση, προς ένα περισσότερο επιστημονικό (με τη σημερινή έννοια) χαρακτήρα, εφόσον δεν εξέταζε τα ερευνητικά ζητήματα εν συνόλω, αλλά αντιθέτως τα επιμέριζε απομονώνοντας τις λεπτομέρειες και καταρτίζοντας ένα σταθερό πεδίο οργάνωσης και ταξινόμησης των δεδομένων. Ενίοτε και στο παρελθόν επιχειρούνταν η σύνθεση τέτοιου είδους πραγματειών,¹⁷² ωστόσο για την εποχή που μελετούμε, τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ., αυτή η προσπάθεια έγινε τελικά συνήθης πρακτική. Το να θεωρήσουμε μάλιστα ότι εγχειρίδια όπως η *Institutio oratoria* του Κοϊντιλιανού (96 μ.Χ.) βρίσκονταν στον αντίποδα αυτής της πρακτικής, δεδομένου ότι αποτελούσαν μακροσκελή έργα που άπτονταν πολλών διαφορετικών συγχρόνως θεμάτων, είναι βιαστικό συμπέρασμα. Ακόμα και το έργο του Κοϊντιλιανού, παρόλο που προσφέρει γενική εποπτεία του αντικειμένου της ρητορικής δεν παύει παρόλα αυτά να συμπυκνώνει και να αξιολογεί με κριτικό πνεύμα τις ερευνητικές προσπάθειες παλαιότερων συγγραφέων.¹⁷³ Επομένως υπό αυτή την έννοια και η *Institutio oratoria* αυτοπροβάλλεται ως γενικό (άρα και θεμελιώδες θα λέγαμε) εγχειρίδιο πραγμάτευσης εξειδικευμένων ρητορικών ζητημάτων.

Τα ίδια χαρακτηριστικά διακρίνουν και ρητορικά εγχειρίδια του 2^{ου} και του 3^{ου} αι. μ.Χ. Παραδείγματος χάριν διαθέτουμε μία *Περὶ ῥητορικῆς* πραγματεία η οποία εσφαλμένα αποδίδεται στον μεγάλο ρήτορα του δευτέρου αιώνα, Αίλιο Αριστείδη. Στη συγκεκριμένη πραγματεία περιγράφονται λεπτομερώς υφολογικοί κανόνες που διέπουν τους δημόσιους λόγους. Εξετάζονται όροι όπως *βραχύτης*, *σεμνότης*, *γλυκύτης*, *κόλασις*, *συντομία* κ.ά. Δεδομένου ότι ο Θεόφραστος ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με την εξέταση διαφόρων ειδών ύφους, κατανοούμε ότι το κείμενο του Ψευδο-Αίλιου Αριστείδη αποτελεί ανανέωση και συγχρόνως πειραματισμό επάνω σε παλαιότερα ερευνητικά ζητήματα.¹⁷⁴ Επομένως ένα ακόμα χαρακτηριστικό που διέπει τις ρητορικές πραγματείες της εποχής της Δεύτερης Σοφιστικής είναι η άσκηση κριτικής προγενέστερων συγγραμμάτων και η τάση επαναξιολόγησής τους επί τη βάσει γνωστών ήδη ζητημάτων. Υπό αυτή την έννοια η συγγραφή ενός νέου εγχειριδίου προκύπτει αναγκαστικά από τη (φαινομενική

¹⁷² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν φυσικά η *Ποιητική* και η *Ρητορική* του Αριστοτέλη.

¹⁷³ Kennedy (2013) 36.

¹⁷⁴ Ο Kroh (1996) *s.v.* “Ζήνων από το Κίτιο (νεότερος)” διατείνεται ότι ο Ζήνων ο ρήτορας ενδέχεται να είναι ο συγγραφέας της συγκεκριμένης πραγματείας του Ψευδο-Αίλιου Αριστείδη.

ορισμένες φορές) ανικανότητα του παλαιότερου να προσεγγίσει αποτελεσματικά το υπό εξέταση ζήτημα. Στους προλόγους των περισσότερων ρητορικών κειμένων της εποχής συναντούμε αρνητική κριτική του συγγραφέα για έναν παλαιότερο λόγω της ανεπιτυχούς προσπάθειάς του τελευταίου να εξετάσει το υπό συζήτηση θέμα με διαύγεια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο πρόλογος της ανώνυμης πραγματείας *Περὶ ὕψους*, η οποία αποδιδόταν εσφαλμένα στον Κάσσιο Λογγίνο.¹⁷⁵ Ο συγγραφέας του έργου εξαπολύει δριμεία επίθεση στον Καικίλιο από την Καλή Ακτή, διότι κατ' εκείνον δεν κατάφερε να πραγματευθεί με επιτυχία το θέμα του κατάλληλου ύφους:

Τὸ μὲν τοῦ Καικιλίου συγγραμμάτιον, ὃ περὶ ὕψους συνετάξατο, ἀνασκοπούμενοις ἡμῖν ὡς οἴσθα κοινῇ, Ποστούμει Τερεντιανὲ φίλτατε, ταπεινότερον ἐφάνη τῆς ὅλης ὑποθέσεως καὶ ἥκιστα τῶν καιρίων ἐφαπτόμενον, οὐ πολλὴν τε ὠφέλειαν, ἧς μάλιστα δεῖ στοχάζεσθαι τὸν γράφοντα, περιποιοῦν τοῖς ἐντυγχάνουσιν, εἴγ' ἐπὶ πάσης τεχνολογίας δεῖν ἀπαιτούμενων, προτέρου μὲν τοῦ δεῖξαι τί τὸ ὑποκείμενον, δευτέρου δὲ τῇ τάξει, τῇ δυνάμει δὲ κυριωτέρου, πῶς ἂν ἡμῖν αὐτὸ τοῦτο καὶ δι' ὧν τινων μεθόδων κτητὸν γένοιτο, ὅμως ὁ Καικίλιος ποῖον μὲν τι ὑπάρχει τὸ ὑψηλὸν διὰ μυρίων ὄσων ὡς ἀγνοοῦσι πειρᾶται δεικνύναι, τὸ δὲ δι' ὅτου τρόπου τὰς ἑαυτῶν φύσεις προάγειν ἰσχύοιμεν ἂν εἰς ποσὴν μεγέθους ἐπίδοσιν οὐκ οἶδ' ὅπως ὡς οὐκ ἀναγκαῖον παρέλιπεν. (Ψευδο-Λογγίν., *Περὶ ὕψους* 1.1)

Ο ανώνυμος συγγραφέας συμπεριφέρεται υποτιμητικά¹⁷⁶ και ψέγει τον Καικίλιο που ασχολήθηκε με το ίδιο θέμα, καθώς δεν προσέγγισε αποτελεσματικά το ζήτημα του υψηλού λογοτεχνικού ύφους. Στη συνέχεια ο ανώνυμος συγγραφέας εκθέτει έναν προς έναν τους λόγους για τους οποίους αποτιμά κατ' αυτό τον τρόπο τον Καικίλιο. Η άσκηση αρνητικής κριτικής προγενέστερων συγγραφέων μάλλον αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό και άλλων ρητορικών πραγματειών. Για παράδειγμα όπως διαπιστώσαμε και προηγουμένως, οι ανώνυμοι σχολιαστές του Δημοσθένη ψέγουν τον Ζήνωνα, καθώς, όπως τουλάχιστον οι ίδιοι υποθέτουν, εκείνος δεν μπόρεσε να ερμηνεύσει ορθά το κείμενο του Αθηναίου ρήτορα. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε

¹⁷⁵ Αντίθετη άποψη έχει ο Heath (2013) 169-170, ο οποίος θεωρεί ότι η συγκεκριμένη πραγματεία δικαίως αποδίδεται στον Κάσσιο Λογγίνο.

¹⁷⁶ Αυτή τη συμπεριφορά φαίνεται να υποδηλώνει η λέξη *συγγραμμάτιον*, λόγω της υποκοριστικής κατάληξης -ιον που μειώνει τη σημασία του υπό αναφορά αντικειμένου.

ότι η άσκηση αρνητικής κριτικής παλαιότερων εγχειριδίων αποτελεί κοινό μοτίβο στις ρητορικές πραγματείες της αυτοκρατορικής περιόδου, ούτως ώστε να εκλαμβάνεται το νέο έργο ως απαραίτητο ερευνητικό συμπλήρωμα που προκύπτει αναγκαστικά εξαιτίας της αναποτελεσματικότητας της μέχρι τότε έρευνας.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι τα ρητορικά εγχειρίδια της αυτοκρατορικής περιόδου διέπονταν από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: αποτελούσαν κατά βάση εκπαιδευτικά εγχειρίδια χρηστικού χαρακτήρα που αφορούσαν εξειδικευμένα κάθε φορά ζητήματα. Λόγω της αρνητικής κριτικής που ασκούσαν σε προγενέστερες πραγματείες, προβάλλονταν ως αναγκαία ερευνητική συμβολή, εφόσον εξέταζαν με μεγαλύτερη οξυδέρκεια τα ρητορικά προβλήματα. Παρόμοια χαρακτηριστικά θα πρέπει να είχαν και οι πραγματείες του Ζήνωνα του ρήτορος, καθώς συντέθηκαν σε μία εποχή, κατά την οποία τα ρητορικά εγχειρίδια παρουσίαζαν σχετική ομοιογένεια ως προς τον τρόπο οργάνωσης και ταξινόμησης του υλικού τους. Συνεπώς θα ήταν ίσως ασφαλές να θεωρήσουμε ότι και ο Ζήνων ο ρήτορας ακολούθησε τους ίδιους κανόνες συγγραφής τεχνικών εγχειριδίων, τους οποίους φαίνεται πιστά να αναπαράγουν διάφορα άλλα τεχνικά ρητορικά κείμενα της ίδιας περιόδου.

Ο Ζήνων, ως θεωρητικός της ρητορικής αλλά και ως δάσκαλος, συνθέτει εγχειρίδια, τα οποία χρησιμοποιεί στις διαλέξεις του, προκειμένου να βοηθήσει τους σπουδαστές να κατανοήσουν σε βάθος το διδακτικό κάθε φορά αντικείμενο. Επηρεάζεται από τους προγενέστερους και σύγχρονους του ρητοροδιδασκάλους, εφόσον ασχολείται με καίρια ρητορικά θέματα, όπως οι στάσεις, οι ιδέες, τα επιχειρήματα και τα σχήματα λόγου. Ταυτόχρονα προβαίνει σε ερμηνευτικό σχολιασμό κειμένων των διασημότερων αττικών ρητόρων, όπως του Λυσία και του Δημοσθένη.¹⁷⁷ Για όλους αυτούς τους λόγους ο Ζήνων εντάσσεται στο κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής και μπορεί να μπορεί να θεωρηθεί ως ένας ενδιάμεσος κρίκος στους σπουδαίους θεωρητικούς ρητορικής τέχνης, τον Διονύσιο Αλικαρνασσία (των αρχών του 1^{ου} αι. μ.Χ.) και τον Ερμογένη από την Ταρσό (του 2^{ου}/3^{ου} αι. μ.Χ.).

---

¹⁷⁷ Ο Kennedy (1983) 53 θεωρεί ότι ο ερμηνευτικός σχολιασμός παλαιότερων πραγματειών αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των ρητόρων της αυτοκρατορικής περιόδου.

Συμπεράσματα

Η παρούσα διπλωματική εργασία είχε ως βασικό στόχο να προσεγγίσει και να αποτιμήσει την προσωπικότητα του Κύπριου ρήτορα Ζήωνα. Δεδομένου ότι δεν έχει σωθεί άμεσα κανένα χωρίο με το όνομά του, καθίσταται δυνατή η αποτίμησή του ως ρήτορος μόνο διά της εκ παραλλήλου εξέτασης των έμμεσων μαρτυριών (*testimonia*) και των πενιχρών αποσπασμάτων (*fragmenta*) που σχετίζονται με τη βιοεργογραφία του.

Οι πληροφορίες που λαμβάνουμε από τις αρχαίες πηγές για τη ζωή και τη δράση του είναι πολύτιμες. Ο Ζήων πρέπει να καταγόταν από την Κύπρο και να έζησε περί τα μέσα του δευτέρου αι. μ.Χ., της εποχής δηλαδή κατά την οποία ήκμασε το κοινωνικό και πνευματικό κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής. Υπήρξε κυρίως θεωρητικός συγγραφέας ρητορικών εγχειριδίων και διδάσκαλος, αν και δεν αποκλείεται να ασχολήθηκε ενεργά και με υποθέσεις δικανικής ρητορικής. Γνωρίζουμε με ασφάλεια ότι δίδαξε ρητορική σε πολλούς σπουδαστές, ανάμεσά τους και ο Αντίπατρος, ο μετέπειτα δάσκαλος του Φιλόστρατου, ίσως και ο Sulpicius Victor, ο κατοπινός Ρωμαίος συγγραφέας της πολύτιμης περί ρητορικής πραγματείας *Institutiones oratoriae*. Το γεγονός ότι είχε κοινό όνομα και κοινή καταγωγή με τον μεγάλο ιδρυτή της Στωικής φιλοσοφίας είχε ως αποτέλεσμα τη σύγχυση ως προς τη βέβαιη απόδοση ρητορικών χωρίων στον νεότερο ή τον αρχαιότερο Ζήωνα.

Ως θεωρητικός της ρητορικής συνέγραψε σειρά τεχνικών εγχειριδίων, τα οποία αφορούσαν εξειδικευμένα ζητήματα, όπως οι στάσεις, τα επιχειρήματα, οι ιδέες και τα σχήματα λόγου. Μεταγενέστεροι συγγραφείς αναφέρονται σε πραγματείες του, αν και γενικότερα δείχνουν να μην αποτιμούν θετικά ορισμένες απόψεις του. Αυτό συμβαίνει κυρίως στα συγγράμματά του που ασχολούνταν με τον ερμηνευτικό σχολιασμό έργων του Δημοσθένη. Στην περίπτωση αυτή οι μεταγενέστεροι συγγραφείς θεωρούν πως ο Κύπριος ρήτορας δεν κατάφερε να κατανοήσει τις απόψεις και τις σκέψεις του μεγάλου Αθηναίου ρήτορα, αν και κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποτελεί μία απλή μανιέρα, έναν ρητορικό “τόπο” με τον οποίο οι εκάστοτε συγγραφείς τόνιζαν την αναγκαιότητα του δικού τους έργου σε βάρος των προηγούμενων (ελλιπών υποτίθεται) εγχειριδίων. Ο Ζήων εντάσσεται στη χορεία των εκπροσώπων της Δεύτερης Σοφιστικής, καθώς τα έργα του διέπονται από συγκεκριμένα –κοινά με παρόμοιες πραγματείες– χαρακτηριστικά. Τα συγγράμματά του αποτελούσαν κατά βάση τεχνικά εγχειρίδια, τα οποία ήταν προορισμένα για

διδασκαλία εντός των ρητορικών σχολών και αφορούσαν κυρίως εξειδικευμένα ρητορικά ζητήματα, δίνοντας έμφαση στον λεπτομερή σχολιασμό. Όπως πολλοί άλλοι σοφιστές της περιόδου, έτσι και εκείνος δεν παρέμεινε στη γενέτειρά του, αλλά ταξίδεψε τουλάχιστον στην Αθήνα, όπου θήτευσε ως ρήτορας ή έδρασε ως ρητοροδιδάσκαλος. Άλλο σοφιστικό χαρακτηριστικό του είναι η μελέτη και αξιολόγηση κλασικών ρητόρων, όπως του Δημοσθένη. Εκτός από σοφιστής (υπό τη στενή έννοια) υπήρξε και ρήτωρ, αφού ήταν γνωστός για τους δικανικούς του λόγους. Περιέργως οι λιγότερες πηγές δεν αναφέρονται σε παραγωγή επιδεικτικών και συμβουλευτικών λόγων που κατεξοχήν καλλιέργησαν οι σοφιστές κατά τον 2^ο αι. μ.Χ.

Δικαίως θα θεωρούσαμε τον Ζήωνα ως έναν σημαντικό θεωρητικό ρητορικής της αυτοκρατορικής εποχής, καθώς τα έργα του φαίνεται να επηρέασαν αρκετούς μεταγενέστερους συγγραφείς, ανάμεσά τους και τον Ερμογένη, ο οποίος πρέπει να είχε υπόψη του και να χρησιμοποίησε τη ζηνώνεια διάταξη των ρητορικών *στάσεων*. Επομένως η παρούσα μελέτη παραχωρεί το δικαίωμα στον Κύπριο ρήτορα να κατακτήσει την θέση που του αρμόζει.

Πίνακας Συντομογραφιών

- AKvΓ*³ Βοσκός Α. (επιμ·2002), *Αρχαία Κυπριακή Γραμματεία. Τόμος 3. Πεζογραφία*, γενική εποπτεία Σταύρου Π., συνεργάτες Λουκά Α. και Χατζηαντωνίου-Δημοσθένους Ε., Λευκωσία.
- LSJ*⁹ Liddell H.G.-Scott R.-Jones H.S. (1940⁹), *A Greek-English Lexicon*, Oxford. With Revised Supplement by Glare P.G.W., Oxford, 1996.
- RE* Pauly A.F.-Wissowa G.-Kroll W. et. al. (επιμ·1894-1980), *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

Εκδόσεις ρητορικών κειμένων και συγγραφέων

- Rabe Rabe, H. (1931), *Prolegomenon Sylloge*, Leipzig.
- Spengel Spengel, L. (1853-1856), *Rhetores Graeci*, Leipzig (Teubner).
- Spengel-Hammer Spengel L.-Hammer C. (1894), *Rhetores Graeci*, Leipzig (Teubner)
- Walz Walz, C. (1832-1835), *Rhetores Graeci*, Osnabrück.

Βιβλιογραφία

- ADAMS, C. D. (1927), *Demosthenes and his Influence*, London.
- ALEXIOU, E. (2010), *Der Euagoras des Isocrates. Ein Kommentar*, Göttingen.
- ΑΛΕΞΙΟΥ, Ε. (2016), *Η ρητορική του 4^{ου} αι. π.Χ. Το ελιξίριο της δημοκρατίας και η ατομικότητα*, Αθήνα.
- AMATO E.-RODUIT A.-STEINRÜCK M. (2006) (επιμ.), *Approches de la Troisième Sophistique. Hommages à Jacques Schamp*, Bruxelles.

- AMERINGER, T.E. (1921), *The Stylistic Influence of the Second Sophistic on the Panegyric Sermons of St. John Chrysostom*, Διδακτ. διατρ., Washington.
- ANDERSON, G. (1986), *Philostratus. Biography and Belles-Lettres in the third century A.D.*, London-Sydney-Dover-New Hampshire.
- ANDERSON, G. (1993), *The Second Sophistic. A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, London-New York.
- ANDERSON, G. (2007), “Rhetoric and the Second Sophistic”, στο: Dominik W.-Hall J. (επιμ.), *Blackwell Companion to Roman Rhetoric*, Malden-Oxford, 339-353.
- AVOTINS, I. (1978), “The Date and the Recipient of the ‘Vitae Sophistarum’ of Philostratus”, *Hermes* 106, 242-247.
- BANCHICH, T. (1984), “The Date of Eunapius’ *Vitae Sophistarum*”, *GRBS* 25, 181-192.
- BÄR, S. (2010), “Quintus of Smyrna and the Second Sophistic”, *Harvard Studies in Classical Philology* 105, 287-316.
- BILLAULT, A. (2000), *L’ univers de Philostrate*, Bruxelles.
- BOMPAIRE, J. (1981), “Photius et la Seconde Sophistique”, *T&M* 8, 79-86.
- BOMPAIRE, J. (1984), “L’ apothéose de Démosthène, de sa mort jusqu’ à l’ époque de la IIe Sophistique”, *BAGB* 1, 14-26.
- BOWERSOCK, G. (1969), *Greek Sophists in the Roman Empire*, London.
- BOWIE, E. (1994), “Philostratus: Writer of Fiction”, στο: Morgan J.-Stoneman R. (επιμ.), *Greek Fiction. The Greek Novel in Context*, London-New York, 181-199.
- BRANDES, P. (1968), “The Composition and Preservation of Aristotle’s *Rhetoric*”, *Speech Monographs* 35, 482-491.
- BROWN, P. (1978), *The Making of Late Antiquity*, Cambridge-Mass.-London.
- BRZOSKA, J. (1897), s.v. “Basilikos 1”, *RE* III.1, cols. 97-98.

BURKHARDT, A. (2001), s.v. “Metalepsis”, στο: Ueding G. (επιμ.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Vol. V, Tübingen, cols. 1087-1099.

CAMPBELL, J.M. (1922), *The Influence of the Second Sophistic on the Style of the Sermons of St. Basil the Great*, Διδασκ. διατρ., Washington.

CAPLAN, H. (1954), [*Cicero*] *Ad Herennium. De ratione dicendi (Rhetorica ad Herennium)*, London-Cambridge-Mass.

CARDULLO, L. (1986), “Syrianus’ Lost Commentaries on Aristotle”, *BICS* 33, 112-124.

ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Σ. (2017), “Οι αναφορές στον Ζήωνα τον Κιτιέα από τον Κοϊντιλιανό”, στο: *Η Αρχαία Κυπριακή Γραμματεία ανά τους αιώνες. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Κυπριακής Γραμματείας (20-22 Μαρτίου 2015)*, Λευκωσία, 275-293.

ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, Κ.Δ. (1975) *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα.

CIVILETTI, M. (2002), *Filostrato. Vite dei Sofisti. Testo Greco a fronte. Introduzione, traduzione e note*, Milan.

CLARKE, M.L. (1968), *Die Rhetorik bei den Römern*, Göttingen.

COLETTI, M.L.R. (2004), *La retorica a Roma*, Rome.

CONLEY, T.M. (1990), “Aristotle’s *Rhetoric* in Byzantium”, *Rhetorica* 8, 29-44.

CONLEY, T.M. (2004), “Revisiting ‘Zonaios’: More on the Byzantine Tradition *περί σχημάτων*”, *Rhetorica* 22, 257-268.

CRIBIORE, R. (2007), *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton-Oxford.

DE LACY, P. (1974), “Plato and the Intellectual Life of the Second Century A.D.”, στο: Bowersock G. (επιμ.), *Approaches to the Second Sophistic. Papers Presented at the 105th Annual Meeting of the American Philological Association*, Pennsylvania, 4-10.

- DEMOEN, K. (1997), “A Paradigm of the Analysis of Paradigms: the Rhetorical Exemplum in Ancient and Imperial Greek Theory”, *Rhetorica* 15, 125-158.
- DE ROMILLY, J. (1975), *Magic and Rhetoric in Ancient Greece*, Cambridge-Mass.-London.
- DESBORDES, F. (1996), *La rhétorique antique*, Paris.
- DORANDI, T. (2013), *Diogenes Laertius. Lives of Eminent Philosophers*, Cambridge.
- DORION, L.A. (2017), “Xenophon and Greek Philosophy”, στο: Flower M.A. (επιμ.), *The Cambridge Companion to Xenophon*, Cambridge, 37-56.
- EISENHUT, W. (1982), *Einführung in die antike Rhetorik und ihre Geschichte*, Darmstadt.
- ESHLEMAN, K. (2008), “Defining the Circle of Sophists: Philostratus and the Construction of the Second Sophistic”, *CP* 103, 395-413.
- FANTHAM, E. (2004), *The Roman World of Cicero's De Oratore*, Oxford.
- FOWLER, R.C. (2008), *The Platonic Rhetor in the Second Sophistic*, Διδ. διατρ., New Jersey.
- GAGARIN, M.-WOODRUFF P. (2008), “The Sophists”, στο: Curd P.-Graham D. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*, Oxford, 365-382.
- GÄRTNER, H. (1972), s.v. “Zenon 11”, *RE* X. A, cols. 143-144.
- GERTH, K. (1914), s.v. “Rufus 16”, *RE* I. A.1, col. 1207.
- GKOUROGIANNIS, T. (1999), *Pindaric Quotations in Aelius Aristides*, Διδ. διατρ., London.
- GLEANSON, M. (1995), *Making Men. Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*, Princeton-New Jersey.
- GOLDHILL, S. (2001) (επιμ.), *Being Greek under Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic, and the Development of Empire*, Cambridge.

- GOLDHILL, S. (2009), “Rhetoric and the Second Sophistic”, στο: Gunderson E. (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*, Cambridge, 228-241.
- GUNDERSON, E. (2000), *Staging Masculinity: the Rhetoric of Performance in the Roman World*, Ann Arbor.
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, R. (2011α), “Sulpiciana II: la datación de las *Institutiones oratoriae* de Sulpicio Víctor”, *Eikasmos* 22, 257-276.
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, R. (2011β), “Sulpiciana III: los ejercicios progymnasmáticos en Sulpicio Víctor”, *Emerita* 79, 325-340.
- HABINEK, T. (2017), “Was There a Latin Second Sophistic?”, στο: Richter D.-Johnson W. (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Second Sophistic*, New York, 25-37.
- HARRISON, S.J. (2000), *Apuleius. A Latin Sophist*, Oxford.
- HEATH, M. (1994α), “Zeno the rhetor and the thirteen *staseis*”, *Eranos* 92, 17-22.
- HEATH, M. (1994β), “The sub-structure of *stasis*-theory from Hermagoras to Hermogenes”, *CQ* 44, 114-129.
- HEATH, M. (1996), “The Family of Minucianus?”, *ZPE* 113, 66-70.
- HEATH, M. (1998), “Caecilius, Longinus, and Photius”, *GRBS* 39, 271-292.
- HEATH, M. (2002), “Hermagoras: Transmission and Attribution”, *Philologus* 146, 287-298.
- HEATH, M. (2009α), “Platonists and the Teaching of Rhetoric in Late Antiquity”, στο: Vassilopoulou P.-Clark S. (επιμ.), *Late Antique Epistemology. Other Ways to Truth*, London, 143-159.
- HEATH, M. (2009β), “Codifications of Rhetoric”, στο: Gunderson, E. (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*, Cambridge, 59-73.
- HEATH, M. (2013), *Ancient Philosophical Poetics*, Cambridge.
- HOUSE, J. (1977), *A Model of Translation Quality Assessment*, Tübingen.
- JONES, C. (2002), “Philostratus and the Gordiani”, *MedAnt* V, 759-767.

JOUANNO, C. (2009), “Les Byzantins et la seconde sophistique: étude sur Michel Psellos”, *REG* 122, 113-143.

KARADIMAS, D. (1996), *Sextus Empiricus against Aelius Aristides. The conflict between Philosophy and Rhetoric in the Second Century A.D.*, Lund.

ΚΑΡΑΔΗΜΑΣ, Δ. (2016), *Αίλιου Αριστείδη. Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ ῥητορικῆς. Εἰσαγωγή-κείμενο-μετάφραση-ερμηνευτικό υπόμνημα*, Αθήνα.

KARLA, G. (2009) (επιμ.), *Fiction on the Fringe. Novelistic Writing in the Post-classical Age*, Leiden-Boston.

KARLHANS, A. (1972), s.v. “Zeno 7”, *RE* X. A, col. 140.

KASULKE, C.T. (2005), *Fronto, Marc Aurel und kein Konflikt zwischen Rhetorik und Philosophie im 2. Jh. n. Chr.*, Leipzig.

KENNEDY, G. (1983), *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton-New Jersey.

KENNEDY, G. (1985), “Sophists and Physicians”, στο: Easterling P.-Knox B. (επιμ.), *The Cambridge History of Classical Literature. Greek Literature*, Cambridge, 472-477.

KENNEDY, G. (1994), *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton.

KENNEDY, G. (2013), *Quintilian. A Roman Educator and his Quest for the Perfect Orator*, s.l.

ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ, Γ. (2017), *Τάκιτος. Διάλογος περί ρητόρων. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις*, Αθήνα.

KROH, P. (1996), *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων*, μτφρ. Λυπουρλής Δ.-Τρομάρας Λ., Θεσσαλονίκη (=Lexikon der Antiken Autoren, Stuttgart, 1972)

LAUSBERG, H. (1998), *Handbook of Literary Rhetoric. A Foundation for Literary Study*, μτφρ. Bliss M.-Jansen A.-Orton D., Leiden-Boston-Köln (=Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft, München, 1973²)

- MANSFELD, J. (1986), “Diogenes Laertius on Stoic Philosophy”, *Elenchos* 7, 295-382.
- MARROU, H.I. (1948), *Histoire de l' éducation dans l' Antiquité, Le monde grec*, Paris.
- MAYER, R. (2001), *Tacitus. Dialogus de oratoribus*, Cambridge.
- McDOWELL, D.M. (1986), *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μτφρ. Μαθιουδάκης Γ., Αθήνα (= *The Law in Classical Athens*, London, 1978).
- NICOSIA, S. (1993), “La Seconda Sofistica”, στο: Cambiano G.-Canfora L.-Lanza D. (επιμ.), *Lo spazio letterario della Grecia antica. La produzione e la circolazione del testo. I Greci e Roma*, Vol. I, Tomo III, Roma, 85-116.
- PERNOT, L. (1993), *La rhétorique de l' éloge dans le monde gréco-romain. 2 vols*, Paris.
- PERNOT, L. (2005), *Η ρητορική στην αρχαιότητα*, μτφρ. Τσελέντη Ξ., Αθήνα (= *La rhétorique dans l' antiquité*, Paris, 2000).
- PERNOT, L. (2006), “The Rhetoric of Religion”, *Rhetorica* 24, 235-254.
- PERNOT, L. (2006), *L' ombre du tigre. Recherches sur la réception de Démosthène*, Naples.
- PERNOT, L. (2015), *Epideictic Rhetoric. Questioning the Stakes of Ancient Praise*, Austin.
- PERNOT, L. (2017), “Rhetoric and the Greco-Roman Second Sophistic”, στο: McDonald M. (επιμ.), *The Oxford Handbook of Rhetorical Studies*, New York, 253-265.
- PRAECHTER, K. (1932), s.v. “Syrianos”, *RE* IV A/2, cols. 1728-1775.
- PUECH, B. (2002), *Orateurs et sophistes grecs dans les inscriptions d' époque impériale*, Paris.
- ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ, Μ. (2005), *Στωικοί. Η επιστήμη της ρητορικής*, μτφρ. Πετρόπουλος Κ., Αθήνα (= *La rhétorique des Stoïciens*, Paris, 2002).

- QUIROGA, A. (2007), “From *Sophistopolis* to *Episcopopolis*. The Case for a Third Sophistic”, *JLARC* 1, 31-42.
- RICHLIN, A. (2017), “Retrospectivity: Sex in the Second Sophistic”, στο: Richter D.-Johnson W. (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Second Sophistic*, New York, 115-135.
- ROHDE, E. (1886), “Die asianische Rhetorik und die Zweite Sophistik”, *RhM* 41, 170-190.
- SCHISSEL, O. (1931), s.v. “Sulpicius (106) Victor”, *RE* IV A.1, cols. 873-878.
- SCHMID, W. (1887-1896), *Der Atticismus in seinen Hauptvertretern von Dionysius von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus*, IV vol., Stuttgart.
- SCHMID, W.-STÄHLIN, O. (1924), *Geschichte der griechischen Literatur. II: Die nachklassische Periode der griechischen Literatur. Von 100 bis 530 nach Christus*, München.
- SCHMID, T.-FLEURY, P. (2011) (επιμ.), *Perceptions of the Second Sophistic and Its Times – Regards sur la seconde sophistique et son époque*, Toronto-Buffalo-London.
- SEECK, O. (1932), s.v. “Syrianus”, *RE* IV. A.2, cols. 1728-1775.
- STANTON, G.R. (1973), “Sophists and Philosophers: Problems of Classification”, *AJPh* 94, 350-364.
- STEGEMANN, W. (1932), s.v. “Minukianus 1”, *RE* XV.2, cols. 1980-1986.
- SWAIN, S. (1996), *Hellenism and Empire. Language, Classicism, and Power in the Greek World, AD 50-250*, Oxford.
- THOMPSON, W. (1972), “Stasis in Aristotle’s *Rhetoric*”, *QJS* 58, 134-141.
- VAN HOOFF, L. (2010), “Greek Rhetoric and the Later Roman Empire. The Bubble of the ‘Third Sophistic’ ”, *AnTard* 18, 211-214.
- VITANZA, V. (1991), “‘Some More’ Notes, Toward a ‘Third’ Sophistic”, *Argumentation* 5, 117-139.

VON ALBRECHT, M. (2012), *Ιστορία της Ρωμαϊκής λογοτεχνίας. Από τον Ανδρόνικο ως τον Βοήθιο και η σημασία της για τα νεότερα χρόνια*, μτφρ. Νικήτας Δ.Ζ. et alii, Ηράκλειο (= *Geschichte der römischen Literatur*. Vol. I-II, München, 1994).

VON FRITZ, K. (1972), s.v. “Zenon (5) von Sydon”, *RE* X. A, cols. 121-138.

WATTS, E. (2005), “Orality and Communal Identity in Eunapius’ *Lives of the Sophists*”, *Byzantion* 75, 334-361.

WILAMOWITZ, U. von (1900), “Asianismus und Atticismus”, *Hermes* 35, 1-52.

WINTERBOTTOM, M. (1979), “The Text of Sulpicius Victor”, *BICS* 26, 62-66.

WHITMARSH, T. (2001), *Greek Literature and the Roman Empire. The Politics of Imitation*, Oxford.

WHITMARSH, T. (2005), *The Second Sophistic*, New York.

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗΣ, Χ. (υπό δημοσίευση), “Η συμβολή του Ονάσιμου του Κύπριου στην ρητορική θεωρία της αυτοκρατορικής περιόδου”, στο: *Η αρχαία κυπριακή γραμματεία. Από τον Όμηρο και τον Ησίοδο στην αρχαία κυπριακή γραμματεία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Κυπριακής Γραμματείας (27, 29-30 Μαρτίου 2019)*, Λευκωσία.